

ایینه پژوهش

دوماهنامه نقد کتاب، کتاب شناسی و
اطلاع رسانی در حوزه فرهنگ اسلامی
سال سی و هفتم، شماره سوم
مرداد شهریور ۱۴۰۵
ISSN: 1023-7992

۲۱۹

۲۱۹

ایینه پژوهش
دوماهنامه

مرداد شهریور
سال سی و هفتم، شماره سوم
۱۴۰۵

Ayeneh-ye- Pazhooresh

Vol.37, No.3 Aug - Sep 2025

A bi-monthly journal exclusively
review & information dissemination

219

dedicated to book critique, book
in the field of Islamic culture

سیدعلی میرافضلی | والتربروز و هنرنگ / سید احمد رضا قائم مقامی | امید حسینی نژاد | مجید جلیسه
حبیب الرحمن شروانی / شیوا امیرهدایی | آریا طبیب زاده | رقیه فراهانی | کمال الدین دعایی | میلاد بیگداو
حیدر میوضی | علی راد | اصغر ارشاد سربابی | منوچهر فروزنده فرد | محمّد جوکار یاصری | مهدی مهریزی
محمد هادی توکلی | رضا استادی | سیدعلی کاشفی خوالساری | سعید مهدوی قر | جویا جهانپخش
فرهاد طاهری | رسول جعفریان

فهرست شاعران سقینه رباعیات استانبول: دستنویس شماره ۳=۱۲ کتابخانه دانشگاه استانبول
| دو خطا در روایات عربی در باب مانویت | خراسانیات (۹): تحفه ای گرانقدر از میراث گمشده صاحب بن
عباد در نیشابور قرن چهارم قمری | چاپ نوشت (۲۴): رسانه چاپ و بازاریابی منازعات فرقه ای در شبه قاره
هند؛ مطالعه موردی تحفه اثناعشریه، صوامم الالهیات و حسام الإسلام | مطالعات زبان و ادب فارسی در
شبه قاره (۳): قصاید مطهر | یادداشت های لغوی و ادبی (۸): درباره «ایش» و «ایش شاء الله» و «ایشالا»
| اشعار تازه یاب از شاعران دوره قاجار با استناد به نشریات آن عصر: مقاله نهم، اشعار نویافته از ابراهیم
پورداوود | مجموعه های ویراسته در نشر دانشگاهی: راهنمای جامع گونه ها | قطعه ای از تاریخ ترجمه
عربی به فارسی | آینه های شکسته (۱۴): «مستومین» (آل عمران: ۱۲۵) در ترجمه های قرآن؛ رویکرد ریشه
شناختی در برابر داستان سربابی | طومار (۱۶): نردبان شکسته (۹): تحلیل انتقادی مصادر استوره حفظ
نقد و بررسی کتاب مجمع النوادر (کتابی از میراث داستانی شبه قاره) | درباره «نگاهی به وارگان لغت
فرس» | نقدی بر مقاله «امامت و ولایت در محقق ترجمه ای جدید از قرآن کریم» | نگاهی تحلیلی به
کتاب موسوعة المباحث الاصولية و ادلتها | بررسی انتقادی «سیدرضی لاریجانی و مکتب عرفانی تهران»
| کتابشناسی جامع آیت الله رضا استادی

نکته، حاشیه، یادداشت

پیوست آینه پژوهش: • حسرت تمدنی و ایدئولوژی احیا در یک منظومه فارسی شبه قاره

پرتال
دوماهنامه
آینه پژوهش
Jap.ica.ac.ir

چاپ نوشت (۲۴)

رسانه چاپ و بازآرایی منازعات فرقه‌ای در شبه‌قاره هند؛ مطالعه موردی تحفه اثنا عشریه، صوارم الالهیات و حسام الإسلام

مجید جلیسه

| ۶۵-۱۲۲ |

۶۵

آینه پژوهش | ۲۱۹
سال ۳۷ | شماره ۳
مرداد و شهریور ۱۴۰۵

چکیده: پژوهش حاضر با هدف تبیین نقش رسانه چاپ در تحول منازعات مذهبی میان شیعه و اهل سنت در شبه‌قاره هند، به بررسی جایگاه سه اثر تحفه اثنا عشریه، صوارم الالهیات و حسام الإسلام در شکل‌گیری تخصصی رقابت‌های چاپی میان دو جریان مذهبی می‌پردازد. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و بر پایه منابع کتاب‌شناختی، نسخه‌های خطی، چاپ‌های سرین و سنگی، فهرست‌های کتابخانه‌ای و اسناد تاریخی، روند تألیف، چاپ، انتشار، ترجمه و ریشه‌یابی این آثار را بازسازی کرده است. یافته‌ها نشان می‌دهد تحفه اثنا عشریه با وجود تألیف در سال ۱۲۰۴ قمری، تأیید از انتشار چاپی در سال ۱۲۱۵ قمری، از تداوم محدودی برخوردار بود و بازتاب چشمگیری در میان عالمان شیعه و اهل سنت نداشت؛ اما چاپ آن در کلکته با امکان تکثیر انبوه و توزیع گسترده، این اثر را به یکی از مهم‌ترین متون جدلی قرن سیزدهم هجری تبدیل کرد و موجی از ترجمه‌ها، چاپ‌های مکرر، تکمله‌ها و ردیه‌های فرقه‌ای را پدید آورد. مهم‌ترین واکنش شیعیان، انتشار دو کتاب صوارم الالهیات و حسام الإسلام اثر سید دلدار علی نقوی بود که در همان شهر، همان چاپخانه و با شعارگانی بیش از تحفه اثنا عشریه به چاپ رسید. این اقدام نشان می‌دهد که رقابت مذهبی از عرصه تألیف و استدلال فراتر رفت و رسانه چاپ، خود به بخشی از فرایند منازعه و ابزاری برای تثبیت هویت مذهبی، گسترش نفوذ گفتگویی و نمایش برتری فرقه‌ای تبدیل شد. از این‌رو، این پژوهش نتیجه می‌گیرد که در نخستین دهه‌های ورود چاپ به شبه‌قاره هند، فناوری چاپ نه صرفاً وسیله‌ای برای انتقال دانش، بلکه عاملی فعال در بازآرایی مناسبات مذهبی، سازمان‌دهی رقابت‌های فکری و تشدید منازعات شیعه و اهل سنت بوده است.

کلیدواژه‌ها: رسانه چاپ، تاریخ چاپ، شبه‌قاره هند، تحفه اثنا عشریه، صوارم الالهیات، حسام الإسلام، منازعات فرقه‌ای، شیعه و سنی، کتاب‌های جدلی، چاپ فارسی، کلکته، قرن ۱۹ میلادی.

Notes on Publishing Books (24): Print Media and the Reconfiguration of Sectarian Controversies in the Indian Subcontinent - A Case Study of *Tuḥfa-yi ithnā 'ashariyya*, *Ṣawārim al-ilāhiyyāt*, and *Husām al-Islām*
Majid Jalilzadeh

Abstract: This study examines the role of print media in transforming sectarian controversies between Shiites and Sunnis in the Indian subcontinent, focusing on the place of three works—*Tuḥfa-yi ithnā 'ashariyya*, *Ṣawārim al-ilāhiyyāt*, and *Husām al-Islām*—in the emergence of the earliest print-based rivalries between the two religious communities. Adopting a descriptive-analytical method and drawing on bibliographical sources, manuscripts, letterpress and lithographic editions, library catalogues, and historical documents, the study reconstructs the processes through which these works were composed, printed, disseminated, translated, and answered in polemical refutations. The findings indicate that although *Tuḥfa-yi ithnā 'ashariyya* was composed in 1204/1789–1790, its circulation remained limited before its publication in 1215/1800–1801, and it elicited no substantial response from either Shiite or Sunni scholars. Once printed in Calcutta, however, the possibilities of mass reproduction and wide

distribution transformed it into one of the most influential polemical texts of the thirteenth/nineteenth century, generating a wave of translations, reprints, supplements, and sectarian refutations. The most significant Shiite response was the publication of two works by Sayyid Dildār 'Alī Naqawī, *Ṣawārim al-illāhiyyāt* and *Ḥudūd al-islām*. These were printed in the same city and at the same printing house, in larger print runs than *Tuḥfa-yi ibn al-ʿasharīyya*. This initiative demonstrates that sectarian rivalry moved beyond the realms of authorship and argumentation: print media itself became part of the polemical process and a means of consolidating religious identity, extending discursive influence, and displaying sectarian ascendancy. The study therefore concludes that during the first decades following the introduction of printing to the Indian subcontinent, print technology was not merely a vehicle for transmitting knowledge. It was an active agent in reconfiguring sectarian relations, organizing intellectual rivalries, and intensifying Shiite-Sunni controversies.

Keywords: print media, history of printing, Indian subcontinent, *Tuḥfa-yi ibn al-ʿasharīyya*, *Ṣawārim al-illāhiyyāt*, *Ḥudūd al-islām*, sectarian controversies, Shiites and Sunnis, polemical literature, Persian printing, Calcutta, nineteenth century.

از سپیده دم اسلام تا ظهور صنعت چاپ، جدال‌های دینی و فرقه‌ای فراوانی صورت گرفته است. حجم قابل توجهی از این جدال‌ها به شکل مکتوب و در قالب نسخه‌های خطی و به زبان‌های مختلف، کتابت و در دسترس قرار می‌گرفت.

از قرن نهم هجری و با ظهور صنعت چاپ در اروپا، کلیسا این صنعت را به عنوان ابزاری رسانه‌ای مورد استفاده قرار می‌دهد و از همان سال‌های اول شاهد چاپ کتاب مقدس، ترجمه‌های کتاب مقدس، رساله‌های تبشیری و تبلیغی و در گام بعدی رساله‌های جدلی بین ادیانی در اثبات مسیحیت ورد سایر ادیان هستیم. کلیسا با به کارگیری صنعت چاپ از یک سو سرعت تولید محتوا در اثبات خود و ردّ دیگران را افزایش و از سوی دیگر گستره جغرافیایی نفوذ خود را چندبرابر می‌کند. مارتین لوتر از جمله کسانی بود که به کارکرد و اهمیت صنعت چاپ پی برد و توانست طی سال‌های ۱۵۱۷م تا ۱۵۲۵م به پرفروش‌ترین نویسنده اروپا در تمام تاریخ تا آن زمان تبدیل شود و جزوه‌های تبلیغی او در هزاران نسخه چاپ و انتشار یافتند.^۱

بهره‌گیری از صنعت چاپ برای بازتشر آثار ضداسلامی، در کنار فعالیت‌های تبشیری کلیسا، موجی از اسلام‌ستیزی را در اروپای قرن شانزدهم پدید آورد که آثار آن به مراتب فراتر از مرزهای اروپا گسترش یافت و مناطقی مختلفی، به ویژه خاورمیانه و شرق دور، را نیز تحت تأثیر قرار داد. با این حال، آنچه در سرزمین‌های شرقی رخ داد، تنها به انتشار ترجمه‌های کتاب مقدس و آثار تبلیغی مسیحیت محدود نماند، بلکه چاپ و توزیع گسترده کتاب‌هایی در نقد و ردّ اسلام نیز به بخشی از راهبرد فرهنگی و تبلیغی مبلغان مسیحی تبدیل شد. در مقابل، بخش قابل توجهی از ظرفیت نوپدید صنعت چاپ در میان مسلمانان، به ویژه در شبه قاره هند، نه به انتشار نظام‌مند آثار تبلیغی در دفاع از اسلام یا پاسخ‌گویی به نقدهای بیرون دینی، بلکه به تولید و انتشار آثار جدلی میان مذاهب اسلامی اختصاص یافت. از این رو، در نخستین دهه‌های ورود چاپ به جهان اسلام، این فناوری بیش از آنکه در خدمت تقابل با جریان‌های تبشیری و نقدهای بیرونی قرار گیرد، به ابزاری برای تداوم و گسترش منازعات درون‌اسلامی، به ویژه میان شیعه و اهل سنت، تبدیل شد.^۲

1. Andrew Pettegree, *Brand Luther: 1517, Printing, and the Making of the Reformation* (New York: Penguin Press, 2015).

۲. از اولین کتاب‌هایی که در تقابل با مسیحیت در شبه قاره هند چاپ و منتشر می‌شود می‌توان از کتاب الی‌راهمین السایاطیه، جواد سایاط بن ابراهیم سایاط حسنی (۱۱۸۸-۱۲۵۰ق)، کلکته، المطبع السایاطی، ۲۴۰ ص، ۱۲۲۹ق/۱۸۱۴م. زکاء معجم المطبوعات العربیة فی شبه القارة الهندیة الباکستانیة، ۱۰۹.

سرآغاز چاپ کتاب به زبان فارسی و عربی در شبه قاره

در حالی که رسانه چاپ در غرب و شرق در خدمت کلیسا قرار داشت و کلیسا با انتشار متونی در ترویج مسیحیت و تقابل با اسلام در اروپا، و نیز با انتشار متن کتاب مقدس و ترجمه‌های آن در اروپا و حتی در شرق، دست به تبلیغی همه‌جانبه برای جذب مسلمانان و غیرمسلمانان زده بود.^۱ مسلمانان نسبت به ورود و استفاده از این فناوری مقاومت نشان می‌دادند.

در نخستین رویارویی جامعه اسلامی با این پدیده در امپراتوری عثمانی، ابراهیم متفرقه تنها با شرط عدم انتشار کتب دینی موفق شد چاپخانه خود را در استانبول برپا کند.^۲ به این ترتیب، او نخستین کتاب خود را که ترجمه ترکی کتاب تاج اللغة وصحاح العربیة نوشته اسماعیل بن حماد جوهری بود و توسط محمد بن مصطفی وانی به ترکی برگردانده شده و به لغت و انقولی معروف گردیده، در تاریخ ۳۱ ژانویه ۱۷۲۹ م / ۱۱۴۱ ق از زیر چاپ خارج کرد.^۳ مقاومت فراوان علمای عثمانی مانع از انتشار هرگونه متن مذهبی، اعم از حدیث و قرآن و حتی متون فقهی، در امپراتوری عثمانی آن روزگار بود.

هنگامی که نخستین چاپخانه در سال ۱۷۷۷ م در کلکته تأسیس شد، این شهر به سرعت به بزرگ‌ترین مرکز چاپ در شبه قاره تبدیل گردید.^۴ چارلز ویلیکنز (۱۷۴۹-۱۸۳۶ م) در سال ۱۷۷۰ م به عنوان چاپگر و نویسنده در کمپانی هند شرقی مشغول به فعالیت می‌شود او در سال ۱۷۷۸ م موفق به طراحی و ساخت حروف چاپی سانسکریت گردیده و در همین سال کتابی در آموزش زبان بنگالی منتشر می‌نماید. چند سال بعد موفق به طراحی و ساخت حروف فارسی به خط نستعلیق می‌گردد و در نهایت به سال ۱۷۸۰ م موفق به انتشار کتابی با نام واژه‌نامه مختصر انگلیسی و فارسی نگاشته فرانسوین گلاودین (۱۸۱۲-۱۷۴۴ م) در شهر مالدا می‌گردد. به فاصله کوتاهی بعد از انتشار این واژه‌نامه دوزبانه اولین کتاب تمام متن فارسی با نام انشای هرکن نوشته هرکن بن متھرا داس کنبو ملتانی یا مقابله نسخ متعدد و نشانه‌گذاری و فهرست کلمات عربی و توضیح و اشتقاقیات و ترجمه انگلیسی فرانسویس بالفور توسط ویلکنیز چاپ و منتشر می‌گردد.^۵

۶۸

آینه پژوهش | ۲۱۹
سال ۳۷ | شماره ۳
مرداد و شهریور ۱۴۰۵

۱. درباره اولین چاپ‌های کتاب مقدس رجوع کنید به: «ترجمه‌های چاپی کتاب مقدس به زبان فارسی تا قرن بیستم میلادی»، مجید جلیسه، ایران‌نامه، سال ۲۷، شماره ۴، ۲۰۱۲ م، صص ۶۲-۷۷.

۲. جهت اطلاع بیشتر در این باره رجوع کنید به: ابراهیم متفرقه، سرگذشت نخستین چاپخانه عثمانی، اولین سایوف، ترجمه میراندا میتاس، تهران، ویراقان، ۱۳۹۴، صص ۱۱۹-۱۵۱.

۳. ابراهیم متفرقه، سرگذشت نخستین چاپخانه عثمانی، ۱۶۲.

۴. Printing in Calcutta to 1800, IX.

۵. «تحقق رؤیای چاپ فارسی در شرق به دست چارلز ویلیکنز»، مجید جلیسه، پیام بهارستان، دوره دوم، سال چهارم، شماره ۱۳، پاییز ۱۳۹۰، صص ۱۰۲۰-۱۰۲۷.

در آغازین سالهای ورود صنعت چاپ به شبه قاره این اروپائیان هستند که چاپخانه برپا نموده و دست به نگارش، تصحیح و انتشار کتاب‌ها، روزنامه‌ها، جزوات و اعلان‌هایی به زبان فارسی می‌زنند. در دهه‌های اول قرن نوزدهم کلکته یکی از مهم‌ترین شهرهای جهان برای نگارش، چاپ و فروش کتاب‌های فارسی و عربی در جهان تبدیل گردید.^۱

مردم شبه قاره آهسته آهسته به جایگاه و اهمیت صنعت چاپ پی برده و تلاش می‌کنند تا با این تکنولوژی همراه گردند. در یکی از نادرترین نگاه‌ها در معرفی و تمجید از صنعت چاپ که در اوایل قرن ۱۹ میلادی در هند به چاپ رسیده اینچنین می‌خوانیم:

«مخفی همانند که خوشترین صنایع و بهترین آن صنعت طبع است و منافع آن از بسکه اعم و اشمل، چه بوساطت آن انواع علوم و اقسام فنون در جهان ترویج یافته و میان افراد انسان شائع و ذائع گشته و شک نیست که منافع آن مشابه منافع سلطنت و جهاندار است. و قتیکه این صنعت بحلیه وجود مُتَخَلّی نگشته و بخلعت ظهور مُتَخَلِّع نشده مردمان در نوشت خواند استعانت بقلم می‌نمودند و بدان محتاج بودند، و در آن زمان علوم نهایت قلیل و فنون از بسکه نایاب بود و علماء که کتاب‌ها تصنیف می‌کردند در آفاق منتشر نمی‌شد و رواج نمی‌یافت، جز این نیست که سگان آن دیار رفته رفته بعرضه طویل قدر قلیل از آن می‌دانستند. مردمان ملک‌های دیگر را برآن وقوف یافتن نهایت دشوار می‌افتاد. بدون مرور ازمنه طویله و انقضاء مدت‌های دراز آنها را برآن خبر نمی‌شد. ازین جهت بازار علم نهایت سرد بود و اهل علم بسیار کم و مجالس آنها محض بی‌رونی، در آن وقت اهل ولایت اصلاً از علوم بهره نداشتند. همه در تاریکی جهالت بودند. جز این نیست که گروهی نوشت خواند بقدر حاجت خودها می‌دانستند اما از علوم غریبه و فنون عجیبه سرکاری نمی‌داشتند. چون این صنعت در جهان رواج یافت کتاب‌های بی‌شمار مطبوع گردید که جهان بنور علم منور گشت و علماء کثیر شدند و مجالس آنها رونق پذیرفت و پیشتر عالم چنانکه بظلمت جهالت تیره بود، بعد وجود این صناعت آنچنان باتوار فنون شتی روشن شد و نیز بوسیله این صناعت امتیاز میان راست و دروغ باسرع زمنه بنهج شگرف می‌تواند شد. چه بعد انطباع کتب متعدده و انتشار آن در مشارق و مغارب مردمان را چون برآن اطلاع دست دهد و در آن تامل و فکر نمایند بقوت عقل و فهم خودها یخویی

1. *Editing and Printing the Arabic Book: Perspectives from South Asia*, 139.

میان حق و باطل تمییز توانند کرد و نیز اگر کسی کتابی تصنیف کند چون مطبوع شود زودتر اشتهار می‌یابد، بعد اشتهار آن وقتیکه از نظر همه بگذرد و همه کس آنرا به پسندد بالیقین معلوم خواهد شد که هرچه در آن کتاب است همه‌اش حق است. بالجمله منافع این صناعت لا تُعَدُّ وَ لا تُحْصَى است اگر وجودش نبودی ابواب انواع علوم هرگز مفتوح نگشتی. باید دانست که کتب معتبره نافع چون منطبع گردد تا زمان طویل باقی می‌ماند و در زمان سلف چون مُلکها غارت شد کتاب‌های قوم کرک و رومان که قلمی بود نصفش ضایع گشته، چون این صناعت پدید آمد بقیه کتب آنها بقالب طبع درآمد و آن همه کتاب تا این زمان موجود است و مابقی از کتب آنها این قدر بقالب طبع درآمد که مشارق و مغارب منتشر گردیده و در میان جهان مشتهر شده، حالا احتمال ضایع شدن آن ساقط است. چه کتابهای مذکور اگر در یک مُلک به سبب آفتی ضایع شود در مُلکهای دیگر البته موجود خواهد بود. و نیز باید دانست که بعد وجود این صناعت هیچ‌یک کتاب از کتب نافع ضایع نشده و اخبار و قصص سلف و احوال آنها پیش از وجود این صناعت هیچ‌کس را معلوم نبود بلکه همه در جهالت بودند و آنانکه پیش از وجود این صناعت بودند هیچ‌کس از احوال آنها خبری نمی‌دارد، بلکه اولاد و ابناء و احفاد آنها هم نمی‌دانند که آباء آنها از کدام قوم‌اند و چه مذهب می‌داشتند و یکدام دین متدین بودند زیرا که احوال آنها که مرقوم و مسطور بود همه‌اش معدوم گشته و از کتاب‌های علمای هتود هم بسیار معدوم شده، بجز نام [و] نشانی از آن پیدا نیست و هر قدر که موجود است اگر مطبوع گردد بی شک همیشه باقی خواهد ماند، برین تقدیر کتاب بالمیکی هم همیشه خواهد ماند.^۱

در ابتدا چاپ لغت‌نامه‌ها، کتب آموزش زبان فارسی، فرمان‌های دولتی، حکم‌نامه‌ها، نقشه‌ها، آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های حکومتی در دستور کار معدود چاپخانه‌هایی است که تحت حمایت کمپانی هند شرقی و یا اروپائیان در شبه قاره به وجود آمده است. اما آهسته آهسته شاهد انتشار متون کلاسیک زبان فارسی نیز هستیم^۲. در مدت کوتاهی دیوان حافظ، کلیات سعدی، طوطی‌نامه، شاهنامه و بسیاری دیگر از متون شاخص و شناخته شده فارسی در این چاپخانه‌ها چاپ و منتشر می‌گردد.

۷۰

آینه پژوهش | ۲۱۹

سال ۳۷ | شماره ۳

مرداد و شهریور ۱۴۰۵

۱. گزیده تعلیمات خرد فروز و تلقینات دانش آموز کلکته، طبع خانه تعلیمی، ۱۸۲۷م، ص ۱۸۵.

2. *Printing in Calcutta to 1800*, X.

در پی وضع قانون تنظیم در سال ۱۷۷۲م/۱۱۸۵ق که شرکت هند شرقی را ملزم به استفاده از قوانین محلی در برخی از امور حقوقی می نمود، چاپ و انتشار این قبیل متون برای مفتی های هندی و قضات بریتانیایی از اهمیت بسیاری برخوردار می گردید. در نتیجه تقاضای نهادی و آموزشی برای دسترسی به آثار فقهی اسلامی به شدت افزایش یافت.^۱ قدیمی ترین کتاب عربی منتشره در شبه قاره کتاب السراجی نگاشته سراج الدین سجاوندی (د: ۱۲۰۳ق) است.^۲ بعد از این تاریخ ما شاهد انتشار گسترده متون فقهی عمدتاً حنفی چه با استفاده از تکنیک چاپ سری و چه تکنیک چاپ سنگی هستیم.

رسالة در ذکر احکام عشر و خراج و مالکان زمین و بیان عاشر و آنچه متعلق بآن است، نگاشته امیرحیدر بلگرامی مفتی صدر عدالت صوبه های بنگال و بهار و اریسه که در سال ۱۲۰۷ق به خواهش حکام انگلیسی هند نگاشته شده یکی از اولین نمونه های متون فقهی اسلامی است که نظر به کاربرد آن با ترجمه فرانسیس گلاوین^۳ در سال ۱۷۹۶م/۱۲۱۰ق در کلکته و در چاپخانه تامسون اند فریس^۴ با تکنیک چاپ سری و با حروف نستعلیق چاپ و منتشر می گردد.^۵ همچنین کتاب هایی چون در المختار، ترجمه باب التعزیرات^۶ و ترجمه کتاب الجنایات (و کتاب الحدود من) فتاوی عالمگیری^۷ که به دستور نایب السلطنه هند ترجمه شده است و دادگاه های انگلیسی هند تمام قضاوت های شرعی را بر مبنای این ترجمه انجام می داده اند و با چاپ و انتشار کتاب هدایه فارسی که ترجمه ای از کتاب الهدایه، نگاشته برهان الدین بخاری مرغینانی (۵۳۰-۵۹۳ق) از فقهای شناخته شده حنفی در روزگار خود بوده است^۸ و همچنین

1. *Editing and Printing the Arabic Book: Perspectives from South Asia*, 142.

۲. السراجی - الفرائض السراجیة، سراج الدین ابوطاهر محمد بن محمد بن عبدالرشید سجاوندی (قرن ۷ق)، کلکته، ۲۵-۱۰۵-۱۳، ۱۷۹۲م/۷-۱۲۰۶ق. معجم المطبوعات العربیة والمعریة فی شبه القارة الهندیة الباکستانیة، ۸ و ۱۸۴.

3. Francis Gladwin.

4. Thomson and Ferris.

۵. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۵۰/۱.

۶. در المختار، ترجمه باب التعزیرات، علاء الدین محمد بن علی حصکفی حنفی مفتی شام (د: ۱۰۸۸)، ترجمه نجم الدین علی خان کاکوری (د: ۱۲۲۹ق)، کلکته، مطبعة هندوستانی، ۱۲۲۸ق/۱۸۱۳م. (چاپ سری) - با کتاب ترجمه کتاب الجنایات و رسالة تعزیرات نجم الدین کاکوری، رکه کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۵۲۲/۱.

۷. ترجمه کتاب الجنایات (و کتاب الحدود من) فتاوی عالمگیری، ترجمه نجم الدین علی خان ثاقب کاکوری (د: ۱۲۲۹ق)، کلکته، مطبعة هندوستانی، ۱۲۲۸ق/۱۸۱۳م. (چاپ سری) - مشتمل بر ترجمه کتاب الجنایات و کتاب الحدود و کتاب التعزیرات از در المختار. رکه کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۵۴۰/۱.

۸. هدایه، برهان الدین بخاری مرغینانی (۵۳۰-۵۹۳ق)، ترجمه مولوی غلام یحیی خان و دیگران، تصحیح مولوی محمد راشد، کلکته، چهارپایه خانه هندوستانی، ۷۴۲+۱۲۴۷+۲+۱۰۵۸ ص، ۱۲۲۱ق/۱۸۰۷م. (چاپ سری) رکه کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۵۷۵/۱؛ معجم المطبوعات العربیة والمعریة فی شبه القارة الهندیة الباکستانیة، ۴۶۷.

کتاب فرائض سراجیه فارسی با فوائد شریفه که مشتمل بر مسائل ارث از دید فقه حنفی است و در اصل ترجمه فارسی کتاب فرائض سراجیه، نگاشته سراج الدین ابوطاهر محمد بن محمد سجاوندی (قرن ۷ ق)^۱، فتاوی حمادیه^۲، الأشباه والنظائر^۳، فتاوی فصول الأحکام فی اصول الأحکام^۴، ایضاح الحق الصریح فی احکام المیت والضریح^۵ همه و همه از جمله آثارى هستند که در ادامه وضع قانون تنظیم چاپ و انتشار یافته‌اند.

سراغاز نهضت‌های جدلی در شبه قاره هند

سابقه منازعات کلامی و فرقه‌ای میان شیعه و اهل سنت در شبه قاره هند را می‌توان دست‌کم تا اواخر قرن دهم هجری قمری دنبال کرد؛ دوره‌ای که با مهاجرت قاضی نورالله شوشتری (۹۵۶-۱۰۱۹ ق) به هند، این منازعات وارد مرحله‌ای تازه شد. وی در غرة شوال سال ۹۹۲ ق از مشهد رهسپار هند شد و پس از ورود به دربار اکبرشاه گورکانی (حکومت: ۹۶۳-۱۰۱۴ ق)، در شمار مقربان او قرار گرفت و به منصب قاضی القضاتی منصوب شد^۶. حضور وی در محیط علمی و سیاسی هند، زمینه را برای شکل‌گیری یکی از مهم‌ترین جریان‌های کلامی شیعه در شبه قاره فراهم ساخت.

قاضی نورالله شوشتری در طول اقامت خود، مجموعه‌ای از آثار کلامی و جدلی در دفاع از آموزه‌های امامیه و نقد دیدگاه‌های اهل سنت تألیف کرد. از مهم‌ترین این آثار، مصائب النواصب لنقض نواقض الروافض است که در رجب سال ۹۹۵ ق در رد نواقض الروافض اثر میرزا مخدوم شریفی نگاشته شد^۷. از دیگر آثار شاخص او می‌توان به احقاق الحق و إزهاق الباطل،

۱. فرائض سراجیه فارسی با فوائد شریفه، سراج الدین ابوطاهر محمد بن محمد سجاوندی (ق ۷)، ترجمه مولوی محمد ارشد یا محمد راشد، کلکته، چاپخانه هندوستانی، ۲۵۱ ص، نستعلیق و نسخ، ۱۲۲۷ ق/۱۸۱۷ ق. (چاپ سری)، رکذ کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۵۴۳/۱.

۲. فتاوی حمادیه، رکن الدین بن حسام ناگوری، [کلکته]، بی‌جا، ۲ جزء، [۶۰۰+۵۰۱ ص]، ۱۲۴۱ ق/۱۸۲۵ م. (چاپ سنگی) رکذ معجم المطبوعات العربیة والمعرية في شبه القارة الهندية الباكستانية، ۱۷۴.

۳. الأشباه والنظائر، زين العابدين بن ابراهيم بن محمد ابن نجيم (د ۹۷۰ ق)، کلکته، مطبعة شيخ هدايت الله، ۳۱۰+۳۱ ص، ۱۲۴۱ ق/۱۸۲۶ م. رکذ معجم المطبوعات العربیة والمعرية في شبه القارة الهندية الباكستانية، ۴۹۴.

۴. فتاوی فصول الأحکام فی اصول الأحکام، عبدالرحيم بن ابی بکر بن عیدد الجليل مرغینانی (زنده در ۶۵۱ ق)، [کلکته]، لیتوگرافیک کمپنی، مطبع اشیاتک، ۲ جزء، [۶۷۵-۶۹۵ ص]، ۱۲۳۳ ق/۱۸۲۸ م. رکذ معجم المطبوعات العربیة والمعرية في شبه القارة الهندية الباكستانية، ۲۸۲.

۵. ایضاح الحق الصریح فی احکام المیت والضریح، محمد اسماعیل دهلوی (د ۱۲۴۶ ق)، دهلوی، مطبعة فاروقی، ۱۲۲۷ ق/۱۸۱۲ م. رکذ کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۵۰۴/۱.

۶. فردوس در تاریخ شوشتر و برخی از مشاهیر آن، ۲۴.

۷. الذریعة الی تصانیف الشیعة، ۷۶/۳۱.

تألیف شده در سال ۱۰۱۴ق، اشاره کرد که در پاسخ به ابطال نهج الباطل و إهمال كشف العاطل نوشته فضل الله بن روزبهان خنجی اصفهانی تدوین شده است.^۱ همچنین کتاب الصوام المهرقة في نقد الصواعق المحرقة را در نقد الصواعق المحرقة علی اهل الرفض والبدع والزندقة اثر ابن حجر هیتمی (د. ۹۷۴ق) به رشته تحریر درآورد.^۲ این آثار، از نخستین نمونه‌های منسجم ادبیات جدلی شیعه در شبه قاره هند به شمار می‌آیند و تأثیر عمیقی بر سنت ردیه نویسی در این منطقه بر جای گذاشتند.

قاضی نورالله شوشتری سرانجام در سال ۱۰۱۹ق و در پی تألیف احقاق الحق به شهادت رسید.^۳ هرچند پس از او نگارش آثار جدلی میان شیعه و اهل سنت همچنان ادامه یافت، اما این جریان در سده‌های یازدهم و دوازدهم هجری از شدت و گستردگی پیشین برخوردار نبود.

از نیمه دوم قرن هجدهم میلادی، موازنه قدرت مذهبی و سیاسی در جهان اسلام دستخوش تحولی چشمگیر شد و زمینه برای احیای موقعیت اهل سنت و شیعه در مناطق مختلف، به ویژه در شبه قاره هند، به گونه‌ای متفاوت فراهم آمد. هم‌زمان با افول اقتدار امپراتوری گورکانی، قدرت‌های محلی به تدریج استقلال بیشتری یافتند، این تحول، به ویژه در آود و بنگال، امکان خودمختاری گسترده‌تری را برای حکمرانان شیعه فراهم ساخت. در ایران نیز استقرار دولت زندیه به احیای حاکمیت شیعی انجامید و کاهش نفوذ امپراتوری عثمانی در عراق، زمینه را برای قدرت‌یابی عمالیک و افزایش آزادی عمل مراکز مذهبی شیعه در شهرهای مقدس عراق فراهم کرد.

در چنین فضایی، عالمان شیعه از فرصت‌های سیاسی و اجتماعی جدید برای تقویت جایگاه علمی و مذهبی خود بهره بردند و توانستند آموزه‌ها و مبانی مکتب اصولی را با آزادی بیشتری ترویج کنند. این تحولات هم‌زمان با شکل‌گیری حکومت‌های جانشین گورکانیان در نیمه دوم قرن هجدهم بود؛ حکومت‌هایی که بر ائتلاف میان نخبگان محلی و تقویت هویت‌های منطقه‌ای استوار بودند. در آود، خاندان ایرانی تبار حاکم با تکیه بر حمایت اشراف و دیوانیان شیعه دوازده امامی، حکومتی نسبتاً مستقل بنیان نهاد و با پشتیبانی از عالمان، مدارس و نهادهای مذهبی شیعه، شرایط مناسبی برای گسترش فعالیت‌های علمی و فرهنگی این مذهب فراهم ساخت.^۴

۱. همان، ۲۹۰/۱.

۲. همان، ۹۲/۱۵؛ «موقف الشيعة من هجمات الخصوم و خلاصة عن كتاب غیقات الاثوار»، ۳۸.

۳. الذریعة الی تصانیف الشیعة، ۷۶/۲۱.

۴. ریشه‌های تشیع شمال هند در ایران و عراق، ۶۷.

در مقابل، بخش قابل توجهی از نخبگان اهل سنت در دهلی، گسترش نفوذ سیاسی و فرهنگی آود و تقویت نهادهای شیعی را نشانه‌ای از افول جایگاه تاریخی خود تلقی می‌کردند. این برداشت، بیش از آنکه صرفاً بازتاب رقابت‌های سیاسی باشد، بیانگر جابه‌جایی تدریجی کانون‌های قدرت و تحول در منابع مشروعیت فرهنگی و مذهبی در شبه‌قاره بود. در نتیجه، نیمه دوم قرن هجدهم را باید دوره‌ای دانست که در آن، دگرگونی‌های سیاسی به بازتعریف مناسبات مذهبی انجامید و بستر اجتماعی و فکری لازم برای تشدید منازعات کلامی میان شیعه و اهل سنت در دهه‌های آغازین قرن سیزدهم هجری قمری فراهم شد.^۱

در طول قرن هجدهم میلادی، گرایش به تشیع امامی در میان بخشی از مسلمانان شمال هند روندی رو به افزایش بود. گزارش مولوی سمیع، که از نزدیک تحولات مذهبی این دوره را مشاهده کرده است، نشان می‌دهد که شماری از خانواده‌های اهل سنت به تدریج برخی از آموزه‌ها و آیین‌های رایج در میان شیعیان را اقتباس می‌کردند؛^۲ این تأثیرپذیری ابتدا در مناسک عبادی و سپس در حوزه‌هایی همچون آیین‌های ازدواج، مراسم تدفین و قواعد ارث آشکار شد. هرچند این گزارش را باید با ملاحظات مربوط به جایگاه فکری و مذهبی نویسنده ارزیابی کرد، اما در مجموع از گسترش نفوذ اجتماعی و فرهنگی تشیع در بخش‌هایی از جامعه مسلمانان شمال هند حکایت دارد.^۳

این تحول با واکنش عالمان و رهبران اهل سنت نیز همراه بود، آنان گسترش نفوذ تشیع را نشانه‌ای از دگرگونی توازن مذهبی و اجتماعی در شبه‌قاره تلقی می‌کردند و در آثار و فعالیت‌های تبلیغی خود نسبت به پیامدهای آن هشدار می‌دادند. در نتیجه، رقابت‌های مذهبی که تا آن زمان عمدتاً در محافل علمی و از طریق مباحثات کلامی جریان داشت، به تدریج ابعاد گسترده‌تری یافت و زمینه‌های اجتماعی لازم برای تشدید منازعات فرقه‌ای فراهم شد.

در چنین بستری، ورود صنعت چاپ به شبه‌قاره هند در آغاز قرن سیزدهم هجری قمری، نقطه عطفی در تاریخ این منازعات به شمار می‌رفت. فناوری چاپ با ایجاد امکان تکثیر گسترده، انتشار سریع و دسترسی وسیع‌تر به متون، ادبیات جدلی را از محدوده نسخه‌های خطی و حلقه‌های محدود عالمان فراتر برد و آن را به عرصه عمومی تشریفات ساخت. از این مقطع، منازعات شیعه و اهل سنت وارد مرحله‌ای تازه شد که در آن، رسانه چاپ نه تنها ابزار انتقال

۱. همان، ۸۰.

۲. همان، ۴۱۶.

۳. همان، ۴۱۷.

اندیشه، بلکه یکی از عوامل مؤثر در گسترش، سازمان دهی و تداوم رقابت‌های فرقه‌ای به شمار می‌آید؛ مرحله‌ای که موضوع اصلی پژوهش حاضر را تشکیل می‌دهد.

تحفه اثناعشریه: سرآغاز بهره‌گیری از رسانه چاپ در منازعات شیعه و سنی

در چنین فضایی، بخشی از عالمان اهل سنت، گسترش نفوذ اجتماعی و فکری تشیع را چالشی برای موقعیت مذهبی خود تلقی کردند و درصدد برآمدند با بهره‌گیری از ابزارهای علمی و تبلیغی، از گسترش این روند جلوگیری کنند. در این میان، نگارش آثار کلامی و جدلی در نقد مبانی اعتقادی شیعه، به یکی از مهم‌ترین راهبردهای آنان تبدیل شد و ادبیات ردیه‌نویسی در شبه‌قاره هند وارد مرحله‌ای تازه گردید.

برجسته‌ترین نمود این جریان، تألیف کتاب تحفه اثناعشریه اثر عبدالعزیز بن شاه ولی الله دهلوی (۱۱۵۹-۱۲۳۹ ق)^۱، ملقب به «سراج الهند»، است. این اثر که در اواخر قرن هجدهم میلادی و آغاز قرن سیزدهم هجری قمری به زبان فارسی نگاشته شد، یکی از مهم‌ترین و اثرگذارترین متون اهل سنت در نقد آموزه‌های امامیه به شمار می‌رود. تحفه اثناعشریه را می‌توان نقطه عطفی در تاریخ منازعات کلامی شیعه و اهل سنت در شبه‌قاره دانست؛ زیرا این کتاب، افزون بر بازتاب دیدگاه‌های انتقادی اهل سنت نسبت به تشیع، به واسطه انتشار چاپی خود، موجی گسترده از ترجمه‌ها، شرح‌ها، تکمله‌ها و ردیه‌های متقابل را برانگیخت و بدین ترتیب، فصل تازه‌ای در تاریخ جدال‌های فرقه‌ای و، به‌ویژه، در بهره‌گیری از رسانه چاپ در این منازعات گشود.

تحفه اثناعشریه پیش از چاپ

این کتاب در سال ۱۲۰۴ ق/۱۷۸۹ م درست زمانی تألیف می‌گردد^۲ که حدود دو دهه از آغاز صنعت چاپ به زبان فارسی در شبه‌قاره هند می‌گذرد. عبدالعزیز دهلوی به جهت غلبه فضای سیاسی، فکری و اجتماعی شیعیان در هند ترجیح داد تا این کتاب را با نام مستعار «غلام حلیم» به نگارش درآورد^۳. او در ابتدای کتاب خود را اینچنین معرفی می‌کند:

«اما بعد می‌گویم بنده درگاه قادر قوی حافظ غلام حلیم بن شیخ قطب الدین

احمد بن شیخ ابوالفیض دهلوی»

۱. مکالم الآثار در احوال رجال دوره قاجار، ۱۰۸۹/۴.

۲. مقالات طریقت، ۳۱.

۳. همان، ۳۱.

سید محمد حسین نوگانی (۱۲۸۳-۱۲۴۶ق) دلیل این کار را ترس او از نواب نجف علی خان از شخصیت‌های برجسته شیعه در دهلی عنوان می‌کند^۱. همین موضوع را محمد علی بن محمد صادق آزاد کشمیری (۱۳۰۹-۱۲۶۰ق) در کتاب نجوم السماء فی تراجم العلماء خود به این شکل آورده است:

«... به جهت خوف نواب نجف خان مرحوم که سرآمد امرای آن روزگار و از شیعیان ائمه اطهار بود آن را به طرف خود نسبت نکرده بلکه اسمی فرضی - غلام حلیم - برای آن تراشیده ظاهر نمود...»^۲

استنساخ و تکثیر این کتاب در آن روزگار روندی طولانی و پرهزینه داشت و چه بسا درخواست این کتاب تنها از طریق شخص مؤلف صورت می‌گرفته است. چنانچه شاه محمد اجمل بن شاه محمد ناصر اله آبادی (۱۱۶۱-۱۲۳۶ق) طی نامه‌ای به عبدالعزیز دهلوی نسخه‌ای از این کتاب را درخواست می‌کند اما به جهت فقدان نسخه‌ای سالم و قابل استنساخ این موضوع در عهده تعویق می‌افتد و عبدالعزیز دهلوی در نامه‌ای خطاب به محمد اجمل اله آبادی اینچنین می‌نویسد که:

«... کتاب تحفه اثناعشریه در بیش از یک نسخه نبود و آن هم به سبب دستمالی نقل نویسان فرسوده مضحمل، که دادم از کاتبان می‌نویسantند به قدر یازده دوازده روپیه در مزد قلم و کاغذ صرف می‌شود و نسخه مرتب می‌گردد، بنابر اطلاع عالی به قلم آمده. اگر نسخه دیگر پیش فقیر می‌بود در ارسال آن یک لمحّه توقف نمی‌کرد...»^۳

بررسی نسخه‌های خطی شناخته شده تحفه اثناعشریه نشان می‌دهد که این اثر تا پیش از انتشار نخستین چاپ آن در سال ۱۲۱۵ق، از تداول نسبتاً محدودی برخوردار بوده است. شمار اندک نسخه‌های دست‌نویس برجای مانده از این دوره، در کنار فقدان ترجمه‌ها، شرح‌ها و ردیه‌های هم‌زمان، بیانگر آن است که این کتاب در دهه‌های نخست پس از تألیف هنوز به متنی جریان‌ساز در مناظرات فرقه‌ای تبدیل نشده بود و نهایتاً به عنوان اثری بر ضد جریان شیعه تنها در میان اهل سنت مورد مطالعه و استفاده قرار می‌گرفته است. در مقابل، انتشار چاپی آن در

۱. تذکره بی‌بها، ۳۳۴.

۲. نجوم السماء فی تراجم العلماء، ۳۷۶.

۳. تذکره خازن الشعراء، ۳۷.

کلکته نقطه عطفی در تاریخ تداول این اثر به شمار می‌آید؛ زیرا از همین مقطع، تحفه اثناعشریه به سرعت در میان عالمان شیعه و اهل سنت در شبه‌قاره هند و حتی فراتر از آن شناخته شد و موجی از ترجمه‌ها، تلخیص‌ها، تکمله‌ها و ردیه‌های متعدد بر آن پدید آمد.

این نتیجه زمانی استحکام بیشتری می‌یابد که ملاحظات نسخه‌شناختی با شواهد کتاب‌شناختی مقایسه شود. بررسی تاریخ تألیف و انتشار آثار مرتبط نشان می‌دهد که تمامی ترجمه‌ها و ردیه‌های شناخته‌شده تحفه اثناعشریه پس از انتشار چاپی آن پدید آمده‌اند؛ امری که از نقش تعیین‌کننده چاپ در گسترش دامنه نفوذ این کتاب حکایت دارد. افزون بر این، افزایش چشمگیر شمار نسخه‌های خطی استنساخ‌شده پس از سال ۱۲۱۵ ق نیز مؤید آن است که انتشار چاپی نه تنها از رواج نسخه‌نویسی نکاست، بلکه خود به عاملی برای افزایش تقاضا نسبت به این اثر تبدیل شد. به نظر می‌رسد بسیاری از افرادی که امکان دسترسی به نسخه چاپی یا توانایی تهیه آن را نداشتند، با استنساخ کتاب یا سفارش کتابت آن، درصدد دستیابی به متن برآمدند. از این رو، رابطه میان چاپ و نسخه‌نویسی را در این دوره نباید رابطه‌ای جایگزین، بلکه رابطه‌ای تکمیلی دانست؛ بدین معنا که انتشار چاپی، به جای حذف سنت کتابت، به گسترش گردش متن و افزایش تقاضا برای آن انجامید.

برآیند این شواهد نشان می‌دهد که شهرت و نفوذ تحفه اثناعشریه را نمی‌توان صرفاً بر مبنای محتوای آن تبیین کرد، بلکه باید آن را در چارچوب تحول رسانه‌ای ناشی از ورود صنعت چاپ به شبه‌قاره هند تحلیل نمود. چاپ، با فراهم ساختن امکان تکثیر گسترده، توزیع فرامنطقه‌ای و دسترس‌پذیری بیشتر متن، این کتاب را از اثری با تداول محدود به یکی از محوری‌ترین متون منازعات شیعه و اهل سنت در قرن سیزدهم هجری قمری تبدیل کرد.

شایان توجه آنکه، شماری از پژوهشگران و کتاب‌شناسان، تحفه اثناعشریه را اثری تألیفی مستقل ندانسته و آن را ترجمه، اقتباس یا انتقال از اثری پیشین تلقی کرده‌اند. به نظر می‌رسد این انتساب، حتی در روزگار مؤلف نیز محل بحث بوده است. بر اساس گزارشی که در منابع آمده، میرزا حسن علی محدث لکهنوی، از شاگردان عبدالعزیز دهلوی، در نامه‌ای از استاد خود درباره نسبت تحفه اثناعشریه با کتاب الصواعق پرسش می‌کند. عبدالعزیز دهلوی در پاسخ، ضمن رد این انتساب، اظهار می‌دارد که الصواعق اثری ناقص است و همه اشکالات و استدلال‌های مطرح‌شده از سوی شیعیان را در بر نمی‌گیرد؛ از این رو، تحفه اثناعشریه را نمی‌توان صرفاً ترجمه یا بازنویسی آن اثر دانست.

با این حال، این پاسخ موجب پایان یافتن مناقشه نشد. آزاد کشمیری^۱ و پس از او حامد حسین بن محمد قلی کنتوری^۲ از نخستین عالمانی بودند که به این موضوع پرداختند و مدعی شدند که تحفه اثناعشریه در واقع ترجمه یا اقتباسی از کتاب الصواعق الموققة اثر خواجه نصرالله کابلی است. در ادامه، سیدالعلماء حکیم سیدحسین گریان برای بررسی این مسئله، کتاب التمييز بين صواعق الكابلي و تحفة عبدالعزيز را تألیف و منتشر کرد^۳. در روزگار معاصر نیز پژوهشگرانی همچون محمدحسن مظفر و سید عبدالعزیز طباطبایی این دیدگاه را پذیرفته و تحفه اثناعشریه را برگرفته از اثری با عنوان الصواعق الموققة، منسوب به نصرالله کابلی، دانسته‌اند^۴.

صرف‌نظر از درستی یا نادرستی این انتساب، آنچه برای پژوهش حاضر اهمیت دارد، پیامدهای تاریخی آن است. کتاب الصواعق الموققة در زمان تألیف خود اثری برجسته و جریان‌ساز به شمار نمی‌رفت، چرا که انتظار می‌رود بازتاب آن را در شمار نسخه‌های خطی، استنساخ‌های متعدد و نیز واکنش‌های هم‌زمان عالمان شیعه و اهل سنت بتوان مشاهده کرد. با این حال، شواهد نسخه‌شناختی و کتاب‌شناختی ارائه‌شده در این پژوهش چنین تصویری را تأیید نمی‌کند. تعداد اندک نسخه‌های خطی شناخته‌شده از این کتاب، فقدان ردیه‌های قابل توجه در همان دوره و نبود ترجمه‌ها یا تکمله‌های هم‌زمان، همگی از آن حکایت دارد که صوابی نیز از تداول و نفوذ بسیار محدودی برخوردار بوده و اساساً کتاب شناخته‌شده‌ای در روزگار خود به شمار نمی‌رفته است^۵.

از این منظر، صرف‌نظر از اینکه تحفه اثناعشریه اثری مستقل، ترجمه یا اقتباسی از متنی پیشین باشد، شواهد موجود نشان می‌دهد که شهرت و اثرگذاری تاریخی آن بیش از آنکه به زمان تألیف یا منشأ متن وابسته باشد، به ورود آن به چرخه چاپ و نشر ارتباط دارد. بدین ترتیب، این بحث نیز مؤید فرضیه اصلی پژوهش حاضر است که جایگاه ممتاز تحفه اثناعشریه در تاریخ منازعات شیعه و اهل سنت را باید بیش از هر چیز در پرتو ظرفیت‌های رسانه‌ای صنعت چاپ و نقش آن در گسترش و بازتولید متن تحلیل کرد.

۱. نجوم السماء في تراجم العلماء، ۳۷۶.

۲. عیقات الأنوار في إمامة الأئمة الأطهار، ۱۵۷/۱.

۳. التمييز بين صواعق الكابلي و تحفة عبدالعزيز، سیدالعلماء حکیم سیدحسین گریان، لکهنو، مطبعة تصوير عالم، ۱۶ ص، ۱۹۰۶/م ۱۳۲۴ ق. ر. ک: الذريعة إلى تصانيف الشيعة، ۴/۴۳۵؛ بر صغیر کی امامیه مصنفین کی مطبوعه تصانیف اور تراجم، ۲۳۲۶؛ تألیفات شیعه در شبه قاره هند، ۲۱۲؛ فهرست کتب شبهات و ردیه‌های آن در هند، ۱۲۶.

۴. دلائل الصديق لتهج الحق، ۴۸/۱؛ موقف الشيعة من هجمات الخصوم، ۴۱ و ۴۲.

۵. تنها دو نسخه خطی از این کتاب شناسایی شده است. یکی در سال ۱۲۶۶ ق کتابت گردیده و در حال حاضر در کتابخانه آستان قدس رضوی موجود است و دیگری در کتابخانه خزانه عبدالباقی الطیار و ابنه هاشم واقع در بغداد است. ر. ک: فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (افتخا)، ۸۵۷/۲۱؛ مجلة معهد المخطوطات العربية، ربیع الثانی ۱۳۷۸، العدد ۹، ص ۳۹۳.

فهرست اجمالی نسخه‌های خطی کتاب تحفة اثناعشریه

قرن ۱۲ - بهاولپور، کتابخانه مرکزی بهاولپور (سنتری لائبریری)، نستعلیق، نوراحمد بن جمال محمد، ۶۲۶ ص^۲.

قرن ۱۲ یا ۱۳ ق - بهاولپور، نستعلیق، ۶۹۴ ص، ش ۱۶۷^۲.

۱۲۰۰ ق - دهلی نو کتابخانه جامعه ملیة اسلامیة (کتابخانه دکتر ذاکر حسین)، ۳۶۳ برگ، نستعلیق، حامد علی معروف به محمد جان، ش A۴۲۸۳.

۱۲۱۱ ق - علیگر، کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی، نستعلیق، فضل علی، ۱۷۳ گ، ش ۲۴۹۳: H.G. ۶/۲۳.

۱۲۱۵ ق - اعظم گره، کتابخانه دارالمصنفین، نستعلیق، عبدالعلی وزی حسین، ۳۴۲ گ، ش ۲۹۷/۸۸۲/۲^۵.

۱۲۱۷ ق - قم، کتابخانه آیت الله مرعشی، نستعلیق، نرسنگراو، ۲۰۵ گ، ش ۸۴۳^۶.

۱۲۱۶ ق - رامپور، کتابخانه رامپور (کتابخانه رضا رامپور)، شیخ غلامحسین حیدرآباد، ش ۴۳۸ ب ردیف ۱۳۹۰۲^۷.

۱۲۱۸ ق - لاهور، کتابخانه مرکزی دانشگاه پنجاب، نستعلیق، ۳۹۰ گ، ش 1800^۸/Pc III 35.

۱۲۱۹ ق - پیشاور، کتابخانه مشرقیة دارالعلوم اسلامیة، ش ۷۹۵^۹.

۱۲۲۴ ق - دهلی نو، کتابخانه جمعة همدرد، نستعلیق، ۶۱۹ گ، ش ۱۰۳^{۱۰}.

۱. یا ترجمه به اطلاعاتی که از تاریخ تألیف کتاب تحفة اثناعشریه در دست داریم و سال ۱۲۰۴ به عنوان سال تألیف ذکر شده است. وجود نسخه‌هایی یا تاریخ پیش از این احتمالاً اشتباهاتی از طرف کاتبان و چه بسا فهرست‌نگاران است.

۲. فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان. ج. ۲.

۳. فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان. ج. ۲.

۴. فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه دکتر ذاکر حسین جامعه ملیة اسلامیة.

۵. فهرست نسخ خطی کتابخانه دارالمصنفین شبلی اکادمی، اعظم گره (تراپرادش).

۶. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی، ۳۸۳.

۷. فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه رضا رامپور. ج. ۱.

۸. فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه مرکزی دانشگاه پنجاب، لاهور، ۴۰۹.

۹. فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان. ج. ۲.

۱۰. فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه جمعة همدرد.

- ۱۲۲۴ق - دهلی نو، کتابخانه مرکز میکروفیلم، نستعلیق، ۴۲۸گ، ش ردیف ۱۴۵.
- ۱۲۲۸ق - حیدرآباد، کتابخانه آصفیه، ش ۵۲ کلام^۲.
- ۱۲۳۳ق - ملتان، کتابخانه عیدیه (قدیرآباد، عبدالودود چشتی)، نستعلیق، احمد فہیم رجایی، ۴۴۹گ^۲.
- ۱۲۳۷ق - علیگر، کتابخانه سبحان اللہ اورینٹل لائبریری (دانشگاه علیگر مسلم)، ۳۸۱گ، ش ۲۹۷/۸.
- ۱۲۴۰ق - لکھنؤ، کتابخانه ندوۃ العلماء، نستعلیق، ۴۶۴ص، ش کلام و اعتقادات^{۵۶}.
- ۱۲۴۲ق - پیشاور، کتابخانه دانشگاه پیشاور، نستعلیق، ۱۰۵۳ص، ش ۲۰۷/۲۹۰.
- ۱۲۴۳ق - پتتا، کتابخانه بانکپور خدابخش (مکتبہ خدابخش بہادرخان)، نستعلیق، قادر بخش، ۳۹۱گ، ش HL.No.4329^۷.
- ۱۲۴۷ق - پتتا، کتابخانه بانکپور خدابخش (مکتبہ خدابخش بہادرخان)، نستعلیق، ۴۰۵گ، ش ACC.No.893^۸.
- ۱۲۵۳ق - رامپور، کتابخانه رامپور (کتابخانه رضا رامپور)، محمد مراد، ۳۰۳گ، ش ۴۳۹ ردیف ۸۴۲۱م^۹.
- ۱۲۵۹ق - صادق آقاد (رحیم یارخان)، کتابخانه گنجینہ میر، نستعلیق، خواجہ عنایت علی بن خواجہ تراب علی، ۳۳۴ص، ش ۱۰۲۶۵.
- ۱۲۶۴ق - دهلی نو، کتابخانه جامعہ ہمدرد، نستعلیق، ۴۲۲گ، ش ۱۲۷۲۴.

۸۰

آینہ پژوهش | ۲۱۹
سال ۳۷ | شماره ۳
مرداد و شهریور ۱۴۰۵

۱. فهرست میکروفیلم نسخہ های خطی فارسی و عربی کتابخانه جامعہ ہمدرد (فہرست تذریعہ).
۲. فهرست کتب عربی و فارسی و اردو مخزنہ کتب خانہ آصفیہ سرکارعالی، ۲.
۳. فهرست نسخہ های خطی فارسی پاکستان، ج. ۱.
۴. فهرست نسخہ قلمی (عربی - فارسی و اردو) سبحان اللہ اورینٹل لائبریری مسلم یونیورسٹی علی گڑھ.
۵. فهرست نسخہ های خطی فارسی کتابخانه ندوۃ العلماء لکھنؤ.
۶. فهرست مشترک نسخہ های خطی فارسی پاکستان، ج. ۲.
۷. مرآۃ العلوم، ج. ۴.
۸. مرآۃ العلوم، ج. ۴.
۹. فهرست نسخہ های خطی فارسی کتابخانه رضا رامپور، ج. ۱.
۱۰. فهرست مشترک نسخہ های خطی فارسی پاکستان، ج. ۲.
۱۱. فهرست نسخہ های خطی فارسی کتابخانه جامعہ ہمدرد.

۱۲۸۰ق- اوکاره، کتابخانه جامعه ظهورالعلوم اکبریه سعديه (بصيرپور)، نستعلیق، محمد رفيع ولد هشام بن صاحب داد، ۴۵۱ص^۱.

۱۲۸۷ق- نوشهره، کتابخانه هاشمی، نستعلیق، شاه طیب علی، ۳۴۰ص^۲.

۱۲۸۸ق- قم، کتابخانه محدث ارموی، نستعلیق عبدالمجید بن ملاحامد، ۲۶۱گ، ش ۴۴۶۴^۳.

۱۳۲۵ق- میلسی، کتابخانه سردار جهندیر (میان مسعود احمد)، نستعلیق، عبدالباقی چشتی نظامی، ۳۴۰ص^۴.

اواخر قرن ۱۳ق- حیدرآباد، کتابخانه سالار جنگ، ۲۴۷برگ، A.Q.24(2994)^۵.

قرن ۱۳ق- پتنا، کتابخانه بانکپور خدایخش (مکتبه خدایخش بهادرخان)، تعلیق، ۳۸۰گ، ش ۱۲۹۰^۶.

قرن ۱۳ق- پتنا، کتابخانه بانکپور خدایخش (مکتبه خدایخش بهادرخان)، نستعلیق، ۵۰۲گ، ش ۳۶۵۵^۷.

قرن ۱۳ق- بغداد، کتابخانه المکتبه القادرية (جامع الشيخ عبدالقادر الگيلانی)، نسخ، ۲۲گ، ش ۶۳۲^۸.

قرن ۱۳ق- هری پور، کتابخانه دارالعلوم اسلامیه (رحمانيه)، نستعلیق، ۷۹ص^۹.

قرن ۱۳ق- پتنا، کتابخانه بانکپور خدایخش (مکتبه خدایخش بهادرخان)، نستعلیق، ۳۳۲گ، ش ACC.NO.5648^{۱۰}.

۱. فهرست مشترک نسخه های خطی فارسی پاکستان. ج. ۲.

۲. فهرست نسخه های خطی فارسی پاکستان. ج. ۱.

۳. فهرستگان نسخه های خطی ایران (فتخا)، ۲۹۴/۷.

۴. فهرست نسخه های خطی فارسی پاکستان. ج. ۱.

۵. فهرست مشروح فارسی مخطوطات در سالار جنگ میوزیوم و کتب خانه، ۳۷۲/۷.

۶. مرآة العلوم، ۱.

۷. مرآة العلوم، ۳.

۸. الآثار الخطية في المكتبة القادرية في جامع الشيخ عبدالقادر الگيلانی بغداد. ج. ۲.

۹. فهرست مشترک نسخه های خطی فارسی پاکستان. ج. ۲.

۱۰. مرآة العلوم، ج. ۵.

بی‌تا، لندن، کتابخانه ایندیا آفیس، ۲۲۸ ص، نستعلیق، ش 4 Delhi Persian*.

بی‌تا، هند، خدابخش، ش ۱۲۷۳.

بی‌تا، هند، خدابخش، ش ۳۶۵۵.

بی‌تا، علیگر، کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی، نستعلیق، ۲۰۴ گ، ش 1 : 494 23/6 H.G.

بی‌تا، دهلی نو، کتابخانه جامعه ملیه اسلامیة (کتابخانه دکتر ذاکر حسین)، نستعلیق، ۳۲۹ برگ، A280^۴.

بی‌تا - حیدرآباد، کتابخانه آصفیه، نستعلیق، ش ۴۹۸۸.

بی‌تا - حیدرآباد، کتابخانه آصفیه، نستعلیق، ش ۵۲۸۳.

بی‌تا - دهلی نو، کتابخانه مرکز میکروفیلم نور، نستعلیق، ۲۷۰ گ، ش ردیف ۱۱۹.

بی‌تا - کراچی، کتابخانه گنجینه نبی بخش خان بلوچ (آرشیو مسند)، نسخ و نستعلیق، ۲۹۷ گ، ش ۲۳۱.

بی‌تا - رامپور، کتابخانه رامپور (کتابخانه رضا رامپور)، ۳۵۶ گ، ش ۴۴۰ ردیف ۱۱۳۶۹.

بی‌تا - رامپور، کتابخانه رامپور (کتابخانه رضا رامپور)، ش ۴۳۹ ب ردیف ۲۰۴۲۵.

بی‌تا - رامپور، کتابخانه رامپور (کتابخانه رضا رامپور)، ۱۷۰ گ، ش ۴۴۱ ردیف ۱۰۲۶۵۸.

بی‌تا - رامپور، کتابخانه رامپور (کتابخانه رضا رامپور)، ش ردیف ۱۰۲۶۵۸.

۱. معجم التاريخ التراث الاسلامی في مکتبات العالم، ۱۷۵۵/۳.

۲. معجم التاريخ التراث الاسلامی في مکتبات العالم، ۱۷۵۵/۳.

۳. فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه دکتر ذاکر حسین جامعه ملیه اسلامیة.

۴. هندلیست کتابخان آصفیه هند، جلد ۳.

۵. هندلیست کتابخانه آصفیه هند، جلد ۳.

۶. فهرست میکروفیلم نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه جامعه همدرد (فهرست تذویر).

۷. فهرست نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، ج ۱.

۸. فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه رضا رامپور، ج ۱.

۹. فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه رضا رامپور، ج ۱.

۱۰. فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه رضا رامپور، ج ۱.

۱۱. فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه رضا رامپور، ج ۱.

- بی تا - رامپور، کتابخانه رامپور (کتابخانه رضا رامپور)، ۲۹۷ گ، ش ۴۳۸ ردیف ۱۹۵۳ م.^۱
- بی تا - تونک، کتابخانه ابوالکلام آزاد (اداره تحقیقات عربی و فارسی راجستان)، ش ۲۶۶۳/۴.
- بی تا - پیشاور، کتابخانه ریکورد آفیس، نستعلیق، ۷۲۸ ص، ش ۲۳۴۳.
- بی تا - کراچی، کتابخانه محمدایوب قادری، نستعلیق، ۶۰۰ ص.^۲
- بی تا - لاهور، کتابخانه موزه لاهور، ۷۳۲ گ، ش ۱۴۰/۴۵.
- بی تا - پتنا، کتابخانه باتکیپور خدابخش (مکتبه خدابخش بهادرخان، نستعلیق، ۶۴ گ، ش ۳۸۷۸/۱.
- بی تا - علیگر، کتابخانه مولانا آزاد (دانشگاه علیگر)، نستعلیق، ۲۳۷ گ، ش ۲۹۷/۲ احسن فارسیه.^۳
- بی تا - بهوپال، کتابخانه حمیدیه بهوپال (مولانا آزاد)، نستعلیق، ۲۹۳ گ، ش ۸۱۵.^۴
- بی تا - علیگر، کتابخانه سبحان الله اورینتل لائبریری (دانشگاه علیگر مسلم)، ۳۰۶ گ، ش ۲۹۷/۲.^۵
- بی تا - علیگر، کتابخانه مولانا آزاد (دانشگاه علیگر)، نستعلیق، ۲۲۴ گ، ش ۱۱۳۰/۸۵ عبدالسلام فارسیه.^۶
- بی تا - علیگر، کتابخانه مولانا آزاد (دانشگاه علیگر)، نستعلیق، ۵۴۳ گ، ش ۱۱۳۱/۸۵ عبدالسلام فارسیه.^۷
- بی تا - علیگر، کتابخانه مولانا آزاد (دانشگاه علیگر)، شکسته، ۱۷۸ گ، ش ۷۱۸ ف ج جواهر فارسی.^۸
- بی تا - لکهنو، کتابخانه راجه محمودآباد، نسخ، ۸۴۵ ص، ش ۳۳۶۰.^۹

۱. فهرست نسخه های خطی فارسی کتابخانه رضا رامپور. ج ۱.

۲. فهرست مختصر نسخه های خطی فارسی موسسه پژوهشی مولانا ابوالکلام آزاد راجستان.

۳. فهرست مشترک نسخه های خطی فارسی پاکستان. ج ۲.

۴. فهرست مشترک نسخه های خطی فارسی پاکستان. ج ۲.

۵. فهرست مشترک نسخه های خطی فارسی پاکستان. ج ۲.

۶. مرآة العلوم، ج ۳.

۷. فهرست مخطوطات مولانا آزاد لائبریری علی گره مسلم یونیورسیتی علی گره ذخیره احسن مازهری.

۸. فهرست نسخه های خطی کتابخانه مولانا آزاد یا حمیدیه بهوپال.

۹. فهرست نسخ قلمی (عربی - فارسی و اردو) سبحان الله اورینتل لائبریری مسلم یونیورسیتی علی گره.

۱۰. فهرست دستی نسخه های خطی فارسی ذخیره عبدالسلام کتابخانه مولانا آزاد.

۱۱. فهرست دستی نسخه های خطی فارسی ذخیره عبدالسلام کتابخانه مولانا آزاد.

۱۲. فهرست دستی نسخه های خطی فارسی ذخیره جواهر کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه علیگر.

۱۳. فهرست نسخه های خطی کتابخانه راجه محمودآباد لکهنو.

تحفه اثناعشریه پسا چاپ

نخستین چاپ تحفه اثناعشریه بر اساس نسخه‌ای انجام گرفت که به تصریح ناشر، در حضور مؤلف کتابت، مقابله و تصحیح شده بود. این اثر برای نخستین بار در غرة رمضان سال ۱۲۱۵ ق با بهره‌گیری از فناوری چاپ سری (حروفی) در کلکته منتشر شد.^۱ انتشار سیصد نسخه از کتاب در یکی از مهم‌ترین مراکز تجاری و چاپی شبه قاره هند، امکان تکثیر نسبتاً آنبوه و توزیع آن در گستره‌ای فزاینده از محل تألیف را فراهم ساخت. چنین ظرفیتی، که در نظام نسخه‌نویسی دستیایی به آن تقریباً ناممکن بود، موجب شد تحفه اثناعشریه در مدت کوتاهی از اثری با تداول محدود به متنی شناخته‌شده در میان محافل علمی و مذهبی شبه قاره و حتی دیگر مناطق جهان اسلام تبدیل شود.

بررسی شواهد کتاب‌شناختی نشان می‌دهد که از همین مقطع، موجی از ترجمه‌ها، چاپ‌های مکرر، تکمله‌ها و آثار جدلی در نقد یا دفاع از محتوای تحفه اثناعشریه پدید آمد. هم‌زمان، عالمان شیعه نیز با نگارش و انتشار ردیه‌های متعدد، به این اثر واکنش نشان دادند. هم‌زمانی این تحولات با انتشار چاپی کتاب، نشان می‌دهد که گسترش دامنه تأثیر تحفه اثناعشریه را نمی‌توان صرفاً بر پایه محتوای آن تبیین کرد، بلکه باید آن را در پرتو تحول بنیادینی دانست که رسانه چاپ در فرایند تولید، گردش و دسترس‌پذیری متون پدید آورد.

شواهد نسخه‌شناختی نیز این برداشت را تأیید می‌کند. افزون بر افزایش چشمگیر نسخه‌های چاپی، بخش قابل توجهی از نسخه‌های خطی متأخر تحفه اثناعشریه نیز بر اساس همین چاپ نخست کتابت شده‌اند. این امر نشان می‌دهد که چاپ نه تنها جایگزین سنت استنساخ نشد، بلکه خود به منشأ تولید نسخه‌های خطی تازه تبدیل گردید و الگوی گردش متن را دگرگون ساخت. بدین ترتیب، رابطه میان چاپ و نسخه‌نویسی را در این دوره باید رابطه‌ای تکمیلی دانست؛ به این معنا که انتشار چاپی، با افزایش دسترسی به متن و گسترش تقاضا برای آن، به استمرار سنت کتابت نیز یاری رساند.

برآیند این شواهد نشان می‌دهد که شهرت و اثرگذاری تاریخی تحفه اثناعشریه بیش از آنکه حاصل استقبال از آن در زمان تألیف باشد، محصول ورود این اثر به شبکه چاپ و نشر در سال ۱۲۱۵ ق است. از این منظر، چاپ صرفاً وسیله‌ای برای تکثیر یک متن نبود، بلکه عاملی تعیین‌کننده در تبدیل تحفه اثناعشریه به یکی از محوری‌ترین متون منازعات شیعه و اهل سنت به شمار می‌رفت؛ تحولی که به دنبال آن، رسانه چاپ خود به بخشی از سازوکار تولید، گسترش و تداوم ادبیات جدلی در شبه قاره هند تبدیل شد.

۱. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه پنجاب، لاهور، ۲۰۹.

با بررسی فهرس چاپی، منابع کتاب‌شناسی و فهرست‌های برخط در کتابخانه‌ها و مجموعه‌های سراسر جهان، موفق به شناسایی ۱۸ چاپ مختلف از کتاب تحفه اثناعشریه متعلق به دوره قاجار شدم. نخستین چاپ این اثر در سال ۱۲۱۵ قمری (معادل نخستین سال قرن نوزدهم میلادی) در کلکته و با تیراژ سیصد نسخه صورت گرفت. تاکنون هیچ نسخه‌ای از این چاپ در هیچ کتابخانه‌ای شناسایی نشده و اطلاعات مربوط به آن صرفاً بر پایه منابع کتاب‌شناسی و روایت‌های موجود به دست آمده است.

بررسی این چاپ‌ها نشان می‌دهد که محل انتشار تمامی آن‌ها منحصرراً در شبه‌قاره هند بوده و در این دوره، چاپ کتاب از محدوده این منطقه فراتر نرفته است. انتشار کتاب از کلکته آغاز و سپس در دهلی و لکهنو ادامه یافت. در میان این شهرها، بیشترین تعداد چاپ‌ها به لکهنو اختصاص دارد. چاپخانه منشی نولکشور با انتشار دست‌کم پنج نوبت از تحفه اثناعشریه، بیشترین سهم را در تکثیر این اثر در آن عصر داشته است.

اگر میانگین تیراژ هر چاپ در آن دوره را پانصد نسخه فرض کنیم، می‌توان برآورد کرد که این کتاب دست‌کم نه هزار نسخه در شبه‌قاره چاپ و منتشر شده است.

فهرست اجمالی چاپ‌های کتاب تحفه اثناعشریه

۱. کلکته، بی‌چا، ۱۸۰۰م/۱۲۱۵ق^۱، (چاپ سری)
۲. [هند]، بی‌چا، ۱۸۲۲ق^۲، (چاپ سری)
۳. کلکته، بی‌چا، ۷۴۹ص، ۱۲۴۰ق^۳، (چاپ سری)
۴. کلکته، بی‌چا، غلام میر سندیلی (مصحح)، نورعلی خان جونپوری (به اهتمام)، نسخ و نستعلیق، ۷۴۹ص، رحلی، تیراژ (۵۰۰ نسخه)، ۱۸۲۷م/۱۲۴۳ق^۴، (چاپ سری)
۵. [هند]، بی‌چا، ۱۲۶۰ق^۵.
۶. دهلی، مطبع احمدی، ۷۷۶ص، ۱۲۶۶ق^۶.

۱. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه‌قاره، ۴۲۷/۱؛ مقالات طریقت، ۳۱.

۲. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه‌قاره، ۱۰۲/۱.

۳. فهرست کتابهای چاپی فارسی، ۷۹۳/۱؛ کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه‌قاره، ۴۲۷/۱؛ ایندیا آفیس (Catalogue of the Library of the India Office, 540).

۴. مقالات طریقت، ۳۱؛ میراث مشترک ایران و هند، ۴۲/۱۰.

۵. کتابخانه دانشگاه لندن، ش C 29 ۸۳۸.

۶. کتابخانه دانشگاه باسل (سوئیس)، ش UBH P= 469.

۷. [هند]: بی جا، ۱۲۶۹ ق.^۱.
 ۸. دهلی، مطبعة حسنی، ۷۷۶ ص، وزیری، ۱۲۷۱ ق.^۲.
 ۹. لکهنو، مطبعة ثمر هند، ۶۴۰ ص، ۱۲۷۶ ق.^۳.
 ۱۰. لکهنو، مطبعة ثمرهند، ۶۴۰ ص، ۱۲۹۲ ق.^۴.
 ۱۱. لکهنو، مطبعة ثمرهند، ۶۳۹ ص، ۱۲۹۵ ق.^۵.
 ۱۲. لکهنو، مطبعة ثمرهند، ۶۴۰ ص، رحلی، ۱۸۷۹ م.^۶.
 ۱۳. لکهنو: چاپخانه منشی نولکشور، ۶۴۰ ص، وزیری، ۱۸۷۹ م/۱۲۹۶ ق.^۷. (چاپ سنگی)
 ۱۴. لکهنو، چاپخانه منشی نولکشور، ۶۳۸ ص، وزیری، ۱۸۸۵ م/۱۳۰۲ ق.^۸. (چاپ سنگی)
 ۱۵. لکهنو، چاپخانه منشی نولکشور، ۶۳۴ ص، رحلی، ۱۳۰۹ ق.^۹. (چاپ سنگی)
 ۱۶. لکهنو، چاپخانه منشی نولکشور، ۴۰۰ ص، رحلی، ۱۸۹۶ م/۱۳۱۳ ق.^{۱۰}. (چاپ سنگی)
 ۱۷. کلکته، بی جا، ۱۳۱۵ ق.^{۱۱}. (چاپ سنگی)
 ۱۸. لکهنو: چاپخانه منشی نولکشور، ۴۰۰ ص، رحلی، ۱۹۰۷ م/۱۳۲۵ ق.^{۱۲}. (چاپ سنگی)
۱. فهرست کتابهای چاپی فارسی، ۷۹۳/۱؛ مقالات طریقت، ۳۲.
 ۲. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۲۷/۱. فهرست کتابهای چاپ سنگی قطع وزیری موجود در دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، ۱۶۳؛ فهرست کتابهای چاپ سنگی کتابخانه میرجلال الدین محدث ارموی، ۱۱۸۲/۳.
 ۳. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۲۷/۱.
 ۴. همان، ۴۲۸/۱.
 ۵. فهرست کتابهای چاپی فارسی، ۷۹۳/۱؛ کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۲۸/۱؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۴۴۷۹۵ و ۸۷۹۸ و ۵۱۳۸۲.
 ۶. کتابخانه آکسفورد، ش 49 F 28 (IND).
 ۷. فهرست کتابهای چاپی فارسی، ۷۹۳/۱؛ میراث مشترک ایران و هند، ۲۴۳/۱؛ کتابخانه دانشگاه هاروارد، ش OL 39334.12.24.5؛ کتابخانه دانشگاه پرینستون، ش ۱۸۷۹، ۴۱۶۵۵، ۳۹۱، ۲۴۶۱؛ کتابخانه بریتانیا (A Catalogue of the Persian Printed Books in the British Museum, 224).
 ۸. فهرست کتابهای چاپی فارسی، ۷۹۳/۱؛ کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۲۸/۱؛ میراث مشترک ایران و هند، ۲۴۲/۱ و ۱۱ و ۹۰۰/۱۲؛ فهرست کتابهای چاپ سنگی کتابخانه میرجلال الدین محدث ارموی، ۱۱۲/۱ و ۱۳؛ آسیاتک (A Catalogue of Persian Printed Books in the Library of the Asiatic Society, 567)؛ فهرست کتابهای چاپ سنگی قطع وزیری موجود در دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، ۱۶۳؛ مسعود جهندی (کتابخانه تحقیقاتی مسعود جهندی).
 ۹. مرعشی.
 ۱۰. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۲۸/۱؛ فهرست کتابهای چاپ سنگی کتابخانه میرجلال الدین محدث ارموی، ۲۳۵/۱ و ۶۵۴/۳؛ فهرست کتابهای چاپی فارسی، ۷۹۲/۱؛ گنج بخش؛ کتابخانه آکسفورد، ش NAQ 55/2 A29؛ کتابخانه دانشگاه بامبل (سوئیس)، ش UBH Pa 436؛ کتابخانه دانشگاه پرینستون، ش ۲۴۶۱، ۴۱۶۵۵، ۳۹۱؛ q Overseize؛ میراث مشترک ایران و هند، ۱۱ و ۵۱۶/۱۲؛ کتابخانه بریتانیا (A Catalogue of the Persian Printed Books in the British Museum, 224).
 ۱۱. فهرست کتابهای چاپی فارسی، ۷۹۳/۱.
 ۱۲. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۲۸/۱؛ آستان قدس، مسعود جهندی (کتابخانه تحقیقاتی مسعود جهندی)؛ کتابخانه کنگره آمریکا، ش BP194 A23 1907؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۱۵۲۵۴ و ۱۱۲۴۱ و ۴۲۵۱۰؛ کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، ش ۲۵۴۸۲۱.

ترجمه‌های تحفه اثناعشریه

کمتر از پانزده سال بعد از انتشار این کتاب به زبان فارسی، ترجمه آن به زبان عربی و در زمان حیات مؤلف صورت می‌گیرد. در اولین گام این کتاب غلام محمد بن محی الدین عمر اسلمی (د: ۱۲۷۲ ق) ترجمه این کتاب به زبان عربی را در شعبان سال ۱۲۲۷ ق در بندر مدارس به اتمام می‌رساند. بعدتر مورخ و تاریخ‌نگار اصلاح طلب عراقی محمود بن عبدالله شکری آلوسی (۱۲۷۳-۱۳۴۲ ق)^۱ همین ترجمه را با عنوان المنحة الالهية تلخیص ترجمة التحفة الاثني عشرية به شکلی خلاصه بازنشر می‌کند. و این ترجمه مختصر اولین بار در سال ۱۳۰۱ در بمبئی چاپ و منتشر می‌گردد^۲. ترجمه و اختصار آلوسی هر چند در بغداد منتشر نمی‌گردد و او احتمالاً ترجیح می‌دهد این کتاب را در شبه قاره که فضای آزادی برای نشر اینگونه آثار فراهم کرده بود منتشر نماید، اما با این حال مورد توجه عالمان اهل سنت قرار گرفته و افرادی چون عبدالوهاب افندی امین فتوی در بغداد و همچنین علی رضا افندی فاروقی و محمد عبدالحق نویسنده کتاب تفسیر حقانی بر آن تقریظ می‌نویسند. و شاعرانی در مدح آلوسی شعر می‌سرایند.

۸۷

آینه پژوهش | ۲۱۹
سال ۳۷ | شماره ۳
مرداد و شهریور ۱۴۰۵

همچنین چندین ترجمه از این کتاب به زبان اردو نیز سراغ داریم که همگی در شبه قاره هند و در قرن نوزدهم میلادی چاپ و انتشار پیدا کرده‌اند. اولین ترجمه اردو از این کتاب توسط سر سید احمد خان در سال ۱۸۴۴/۱۲۶۹ م انجام می‌شود که شامل ترجمه تنها دو فصل از کتاب تحفه است. دومین ترجمه اردو نیز با عنوان هدیه مجیدیه توسط مولوی عبدالمجید خان انجام می‌شود که به سال ۱۳۱۰ ق در دهلی چاپ و منتشر می‌شود^۳.

فهرست اجمالی ترجمه‌های کتاب تحفه اثناعشریه

۱- تفسیر تبارک الذی (اردو)

[هند]، بی‌جا، ۱۲۳۹ ق^۴.

۲- المنحة الالهية تلخیص ترجمة التحفة الاثني عشرية (عربی)

عنوان دیگر: مختصر التحفة الاثني عشرية

مترجم: آلوسی، محمود شکری (۱۹۲۴ - ۱۸۵۷ م)

بمبئی، مطبعة المجتبیائية، ۲۰۰ ص، ۱۳۰۱ ق.

۱. نشر الجواهر والدرر في علماء القرن الرابع عشر، ۱۵۵۲.

۲. مختصر ترجمة التحفة الاثني عشرية، السيد محمود شکری افندی آلوسی، بمبئی، «مطبعة المجتبیائية»، ۲۰۰ ص، ۱۳۰۱ ق.

۳. مقالات طریقت، ۳۲.

۴. محبوب الالیاب في تعريف الكتب والکتاب، ۹۱؛ کتاب شناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۱۰۲/۱.

۳- الترجمة العبقريّة والسهولة الحيدريّة لتحفة الاثنى عشرية (عربي)
مترجم: سراج العلماء اسلمی، محمد سعید بن محی الدین
هند، بی جا، ۱۳۱۰ ق.^۱

۴- هدیة مجیدیه ترجمه اثناعشریه (اردو)
ترجمه: عبدالمجید خان بن عبد الرحیم حافظ آبادی
دهلی، مطبع مصطفایی، ۲ ج، ۵۶۸ ص، ۱۳۱۰ ق. (چاپ سنگی)^۲

۵- ترجمه اثناعشریه (اردو)
مترجم: یوسفی، سعد حسن
کراچی، نور محمد، ۶۲۴ ص، بی تا.^۳

۶- ترجمه اثناعشریه (اردو)
مترجم: یوسفی، سعد حسن
بانی چاپ: شمعون بجنوردی فاضل دیوبند
دیوبند، مکتبه مجاهد ملت، ۶۲۲ ص، بی تا.^۴

۱. معجم المطبوعات العربیة فی شبه القارة الهندیة الباکستانیة منذ دخول المطبعة الیها حتی عام ۱۹۸۰ م، ۴۲۲.

۲. قاموس الکتب اردو، ۸۶۸/۱.

۳. کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۴۴۲۷۲.

۴. کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۹۸۶۸۹.

قال رسول الله صلى الله عليه وسلم اذا رايتم الذين
يسبون اصحابي فقولوا لعنة الله على شرکم

الحمد لله والمنه لله كتاب لطائف طبع نصيحة المؤمنين ونصيحة المشايخين موسوم به

از تصنیف عمدة المناظرین زبدة المتکلمین جافظ غلام حلیم المشتهر بمولوی شاه عبدالعزیز محدث دہلوی

در مطبع احمدی واقع در بلق تہام حقرا الانام طفر علی جہاد عم محرم سنہ ۱۲۶۶ اعجاز طبع

9.

آینہ پژوهش | ۲۱۹

سال ۲۷ | شماره ۳

مردات و شهرنور ۱۳۵۵

۹۲

آیة پژوهش | ۲۱۹

سال ۳۷ | شماره ۳

مرداد و شهریور ۱۴۰۵

تصویر ۴: هدیه مجیدیه ترجمه تحفه اثناعشریه، حافظ آبادی، دهلی، مطبع مصطفائی، ج ۲، ۵۶۸ ص، ۱۳۱۰ ق.

ردیه نویسی بر کتاب تحفه اثناعشریه

چاپ و انتشار کتاب تحفه اثناعشریه در کلکته، امکان پراکندگی این اثر را در سراسر شبه قاره و حتی فراتر از آن فراهم آورد. کتابی که تا پیش از این تنها در نسخه های محدود و یا مشقت و هزینه گزاف به صورت دست نویس تکثیر می شد، ناگهان در سیصد نسخه چاپی منتشر گردید. انتقال این کتاب در شبکه ای گسترده، صرفاً از طریق اهل سنت یا کتاب فروشانی که به تجارت آثار چاپی می پرداختند انجام نمی شد؛ بلکه شیعیان نیز که از محتوای آن خشمگین شده بودند، با خرید و انتقال نسخه ها به شهرها و کشورهای دیگر می کوشیدند عالمانی بیابند تا به رد این اثر پردازند و وارد محاجه و تقابل با اهل سنت شوند.

میرزا محمد کامل بن عنایت احمد کامل دهلوی (۱۱۵۰-۱۲۳۵ ق)^۱ که در کودکی از شاگردان عبدالعزیز دهلوی بود، از جمله اولین عالمانی است که با نگارش کتاب نصرة المؤمنین وذلة

۱- الاعلام بمن فی تاریخ الهند من الاعلام، ۱۰۸۴/۷.

الشیاطین و یا التزهة الاثنا عشرية در حدود پاسخگویی به کتاب تحفة الاثنا عشرية بر می آید^۱، او با نگارش این کتاب در ۱۲ جلد پاسخی مبسوط بر مجادلات عبدالعزیز دهلوی ارائه نموده است^۲، این کتاب تا مدت ها بعد از تألیف به صورت دستنویس^۳ باقی می ماند تا اینکه اولین بار جلد نهم آن در دهلی به سال ۱۲۷۲ ق و همچنین مجلدات دیگرش یعنی جلد ۱ و ۴ بعدتر چاپ می گردد^۴، از دیگر عالمانی که نخستین ردیه ها بر این کتاب را نگاشته می توان از احمد بن محمد علی کرمانشاهی بهبهانی (۱۱۹۱-۱۲۳۵ ق)^۵ یاد نمود، او در سال ۱۲۱۹ ق به مشهد مشرف و سپس عزم سفر به هندوستان می کند و تا حدود سال ۱۲۲۵ ق در این دیار بوده است، حضور او در شبه قاره و ملاقاتش با علمای این دیار بالأخص سید دلدار علی نقوی در زمانی صورت می گیرد که کتاب تحفة الاثنا عشرية چاپ و انتشار یافته است و از قرار معلوم او بواسطه سید کاظم علی خان بهادر خلف نواب سید تقی علی خان بهادر ظفر از خواهش برخی از برادران دینی خود برای نگارش ردیه ای بر بخشی از کتاب تحفة الاثنا عشرية در حرمت متعه مطلع و دست به نگارش کتابی با نام کشف الشبهة عن حکم المتعة می زند^۶، این کتاب البته هیچ گاه شانس چاپ و انتشار پیدا نکرده و تا به امروز به صورت دستنویس باقی مانده است، نواب حافظ محمد عبدالحسین خان بهادر از نوایان هند^۷ طی دیداری که به سال ۱۲۲۹ ق با میرزا محمد بن

۱. کشف الحجب والأستار عن أسماء الكتب والأسمان، ۵۷۹.
۲. الذریعة الی تصانیف الشیعة، ۱۰۸/۲۴. فهرستواره کتاب های فارسی، ۵۸۴/۹.
۳. جهت اطلاع از نسخه های خطی این کتاب رجوع کنید به: فهرستگان نسخه های خطی ایران (فنا)، ۲۷۷/۳۳؛ معجم التراث الکلامی، ۳۷۶/۵.
۴. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۸۹/۱.
۵. از جمله چهره های برجسته خاندان وحید بهبهانی (آل آقا) و صاحب کتاب مرآت الأحوال و ذهبا تألیف دیگر که روزگاری را در هند سپری نموده است: دانشنامه جهان اسلام، ۷۶۹/۴.
۶. فهرستواره کتاب های فارسی، ۴۸۵/۹.
۷. اطلاعاتی دقیقی از این شخص به دست نیامد اما آنچه مشخص است اینکه او از مجموعه داران نسخه های خطی و دارای کتابخانه ای از آثار شیعی و ازنشاند بوده است چنانچه مجمع مهرهای او نواب حافظ محمد عبدالحسین خان بهادرالملک رئیس الامیر سراج الممالک سراج الدولة سردار جنگ و حافظ محمد عبدالحسین خان بهادر نواب رئیس الامرا سراج الممالک الملک سراج الدولة سردار جتای ۱۲۲۵ و یا رئیس الأمراء بهادر ۱۲۲۸ بر روی نسخه های خطی زیر دیده می شود:
 ۱. جنة الأمان الواقية و جنة الأیمان الباقية، شیخ تقی الدین ابراهیم بن علی کفعمی، نسخ معرب، محمد امین بن فتح الدین سلج رجب ۱۰۷۴ ق [مرعشی، ۲۰۷/۸]
 ۲. ادعیه، نسخ احمد تبریزی، ۱۱۱۲ ق در اصفهان [کتابخانه سلطنتی، ۶۵۵/۱]
 ۳. مجموعه شامل دیوان بایزید تبریزی، دیوان یسحق اطعمه، دیوان بلبل، دیوان عبدالمجید تبریزی، دیوان معاذی، دیوان وزیر تبریزی، ۹۵۰ ق [کتابخانه حالت اقتدی]
 ۴. الاصلاح و فيه الفوز والفلاح، محمد بن علی طباطبایی، نسخ، بی تا [مدرسه تمانی خوی، ۹۴]
 ۵. دیوان صبا کاشانی، تستعلیق، ۱۲۳۴ ق [کتابخانه ملک، ۳۰۵/۴]
 ۶. کلیات وزیر، تستعلیق، بی تا. [فهرست نسخه های خطی فارسی پاکستان، ۲۰۲۷/۳]
 ۷. صحیفة سجادیة، نسخ، قرن ۱۱ ق. [کتابخانه میدی، ۱۱۸/۳]

عبدالنبی اخباری نیشابوری دارد، کتاب تحفه را از هند برای او برده و از وی درخواست می‌کند که ردیه‌ای بر آن بنویسد. اخباری در روز جمعه پانزدهم شوال همان سال تألیف این کتاب را آغاز و در شب بیست و نهم ربیع الاول سال ۱۲۳۰ ق آن را به پایان می‌رساند. وی نام این کتاب را سیف الله المسلول علی محرفی دین الرسول می‌گذارد. همچنین این کتاب به تام الصارم البتار لقد الفجار و قف الاشرار نیز نامگذاری شده است.^۱

ورود شیعیان به میدان رقابت رسانه‌ای با چاپ صوارم الالهیات و حسام الاسلام

یکی از جالب‌توجه‌ترین رویدادهای آن عصر، تقابل با تحفه اثنا عشریه از طریق رسانه چاپ بود. شیعیان اندکی پس از انتشار این کتاب در سال ۱۲۱۵ ق، به ابتکاری بی‌سابقه دست زدند؛ ردیه‌ای بر برخی فصول آن نگاشتند و این ردیه را دقیقاً در همان شهر کلکته و در همان چاپخانه‌ای که تحفه اثنا عشریه منتشر شده بود، اما با تیراژی بالاتر، به چاپ رساندند. همه این رخدادها در فاصله زمانی کمتر از سه سال پس از انتشار تحفه به وقوع پیوست.

سید دلدار علی بن سید محمد معین تقوی نصیرآبادی (۱۱۶۶-۱۲۳۵ ق)، از برجسته‌ترین و شناخته‌شده‌ترین عالمان شیعه در شبه قاره در آن عصر، نخستین کسی است که ردیه خود را به چاپ رساند و منتشر کرد. او از محضر عالمان بزرگ شیعه در کرمان نجف و ایران همچون محمدباقر بن محمد اکمل بهبهانی حائری، سید علی بن محمد علی طباطبایی حائری، سید محمد مهدی بن ابوالقاسم شهرستانی حائری و سید محمد مهدی بن مرتضی طباطبایی نجفی (مشهور به بحر العلوم)، سید مهدی بن هدایه الله اصفهانی بهره‌مند گردید^۲ و از بزرگانی چون مهدی بن مرتضی طباطبایی نجفی، علی بن محمد علی طباطبایی کربلایی و مهدی بن ابوالقاسم موسوی شهرستانی اجازه روایت دریافت کرد.^۳

دلدار علی از اولین عالمان شیعی در شبه قاره است که دست به نگارش ردیه‌های متعددی بر کتاب تحفه اثنا عشریه می‌زند. او کتاب‌های ذوالفقار در رد باب ۱۲ کتاب تحفه اثنا عشریه^۴، احیاء السنة و امانة البدعة بطعن الأمسة را در رد باب هفتم (معاد) کتاب تحفه اثنا عشریه^۵

۱- الذریعة الی تصانیف الشیعة، ۳/۱۵.

۲- الاعلام بمن فی تاریخ الهند من الاعلام، ۹۶۶/۷؛ معجم طبقات المتکلمین، ۷۰/۵؛ ریشه‌های تشیع شمال هند در ایران و عراق، ۱۱۳.

۳- الاعلام بمن فی تاریخ الهند من الاعلام، ۹۶۷/۷.

۴- الاعلام بمن فی تاریخ الهند من الاعلام، ۹۶۷/۷؛ الذریعة الی تصانیف الشیعة، ۴۴/۱۰؛ فهرستواره کتاب‌های فارسی، ۲۹۹/۹.

۵- الاعلام بمن فی تاریخ الهند من الاعلام، ۹۶۷/۷؛ معجم طبقات المتکلمین، ۷۲/۵؛ کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۰۸/۱.

صوارم الالهيات في قطع شبهات عابدي العري واللات را در رد باب پنجم كتاب تحفة اثناعشرية^۱، كتاب حسام الإسلام و تهام الملام را در رد باب ششم (نبوت) كتاب تحفة اثناعشرية^۲ و رسالة في اثبات الغيبة لصاحب العصر والزمان^۳ را نیز در رد باب هفتم همین كتاب به نگارش در می آورد.

آنچنانکه در ابتدای كتاب و در ذیل فصل غلطنامه كتاب صوارم الهیات می خوانیم، چاپ کنندگانی که مترصد تقابل با كتاب تحفة اثناعشریه بودند تلاش می کنند که با جمع آوری پول و کمک از شیعیان ساکن شهر کلکته و سایر شهرها امکان چاپ و نشر آثاری در رد این كتاب را فراهم کنند، اما مع الأسف میل و رغبت آنچنانی برای این کار نمی بینند و از آنجایی که مبلغ فراهم آمده آنقدر نبود که كتاب صوارم همراه با خاتمه، حسام الإسلام و احیاء السنة و رسالة ذوالفقار و رسالة غیبت و دیگر تألیفات که در نقض كتاب تحفة اثناعشریه نگاشته شده را چاپ کنند، بنابراین تصمیم می گیرند که تنها نسخه صوارم را منهای خاتمه و كتاب حسام الإسلام را نیز به صورت مختصر چاپ و منتشر نمایند. تفصیل این اطلاع اینچنین روایت شده است:

«مخفی و پوشیده نماند که چون بسبب نامساعدت روزگار و کجروی چرخ ناهنجار و عدم التفات اکثری از مسکنه این شهر و دیار بطرف ترویج و تقویت مذهب ائمه اطهار مبلغه که فراهم آمد گنجایش این نداشت که كتاب صوارم مع خاتمه و حسام الإسلام و احیاء السنة و رسالة ذوالفقار و رسالة غیبت و غیره تألیفات که در نقض كتاب این سرکرده ذوی الأذنان تا این زمان از مکن عدم بمنصه بروز آمده بمعرض طبع درآید لهذا از نسخه صوارم باسقاط خاتمه و نسخه حسام اقتضار کرده بطبع و چهایه آن پرداخت پس بناء علیه باید چون ناظرین نسخه صوارم با وجود اینکه در اکثری از مواضع آن بتحویل بطرف خاتمه شده خاتمه را در کتب مطبوعه نیابند احقر العباد را معذور دارند»

از میان ردیه هایی که دلداری علی به نگارش در می آورد تنها همین دو كتاب صوارم الالهیات و حسام الإسلام در زمان حیاتش و یا تکنیک چاپ سری منتشر گردیده است، و دیگر ردیه های او

۱. الاعلام بمن فی تاریخ الهند من الأعلام، ۹۶۷/۷، الذریعة الى تصانیف الشیعة، ۹۲/۱۵؛ فهرستواره كتاب های فارسی، ۴۰۸/۹؛ معجم طبقات المتکلمین، ۷۲/۵.

۲. الاعلام بمن فی تاریخ الهند من الأعلام، ۹۶۷/۷، الذریعة الى تصانیف الشیعة، ۱۲/۷؛ فهرستواره كتاب های فارسی، ۲۶۹/۹؛ معجم طبقات المتکلمین، ۷۲/۵.

۳. الاعلام بمن فی تاریخ الهند من الأعلام، ۹۶۷/۷؛ معجم طبقات المتکلمین، ۷۲/۵.

همچون رساله فی اثبات الغیبة لصاحب العصر والزمان با نام رد غیب در سال ۱۲۶۶ ق در لکهنو و در مطبعة سلطانی^۱ و احیاء السنة و امانة البدعة بطعن الأئمة و کتاب ذوالفقار هر دو در سال ۱۲۸۱ ق با تکنیک چاپ سنگی در لدهیانه و در مطبع مجمع البحرین^۲ سالها بعد از درگذشت او به چاپ رسیده است.

اهمیت این اقدام تنها در تألیف دوریه بر یکی از مهم ترین آثار ضد شیعی آن روزگار نبود، بلکه در بهره گیری آگاهانه از رسانه چاپ به عنوان ابزار رقابت مذهبی، تثبیت متن و نمایش برتری گفتمانی بود، بر اساس گزارشی که در انتهای کتاب چاپ گردیده است، این دواثر در همان چاپخانه ای منتشر شدند که پیش تر تحفة اثنا عشریه در آن به چاپ رسیده بود و چاپ آنها نیز به همان چاپگر سپرده شد. بدین ترتیب، رقابت میان دو جریان مذهبی از عرصه تألیف و استدلال فراتر رفت و به حوزه انتشار و تکثیر کتاب نیز کشیده شد. شیعیان آگاهانه از چاپ به عنوان ابزار رقابت مذهبی، تثبیت متن و نمایش برتری گفتمانی استفاده کرده اند.

در مؤخره ای که در انتهای نسخه چاپی این دو کتاب آمده با تأکید بر اینکه از تحفة اثنا عشریه سیصد نسخه و از الصوارم و حسام الإسلام پانصد نسخه به چاپ رسیده است، این تفاوت شمارگان را نشانه ای از غلبه گفتمان شیعی بر رقیب تفسیر می کند. هر چند این برداشت بیش از آنکه گزارشی آماری باشد، بازتاب دهنده نگرش اعتقادی و تبلیغی نویسنده است، اما نشان می دهد که در آغاز سده سیزدهم هجری، شمارگان چاپ نیز به یکی از مؤلفه های رقابت های مذهبی و ابزاری برای نمایش برتری یک جریان فکری تبدیل شده بود.

از منظر تاریخ چاپ، مقدمه این اثر اهمیت ویژه ای دارد؛ زیرا از معدود متون فارسی این دوره است که به طور مستقیم درباره کارکردها و ویژگی های فناوری چاپ سخن می گوید. نویسنده چاپ را «صنعتی» می داند که «عقلای فرنگ» آن را رواج داده اند و مهم ترین مزیت آن را جلوگیری از تحریف و تصحیف متون یرمی شمارد؛ زیرا به اعتقاد او، برخلاف نسخه های خطی که در فرایند استنساخ دستخوش تغییر می شوند، نسخه های چاپی از ثبات بیشتری برخوردارند. وی همچنین امکان تکثیر شمار فراوانی از نسخه ها در زمانی کوتاه و دوام بیشتر آثار چاپی، به سبب استفاده از مرکب مقاوم تر، را از دیگر امتیازات این فناوری می داند. اهمیت این اظهارات در آن است که نشان می دهد بخشی از عالمان شیعه هند، در نخستین سال های ورود چاپ به شبه قاره، نه تنها با این

۱. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۵۴/۱ و ۴۷۱.

۲. همان، ۴۰۸/۱ و ۴۵۱.

فناوری مخالفتی نداشتند، بلکه آن را ابزاری کارآمد برای صیانت از متون، گسترش دانش و تثبیت هویت مذهبی تلقی می‌کردند. در اینجا چاپ صرفاً یک فناوری نیست بلکه خود به بخشی از منازعه مذهبی تبدیل شده است. یعنی شیعیان و اهل سنت تلاش می‌کنند با دسترسی هرچه بیشتر و بهتر به فناوری چاپ از این فناوری برای ایجاد برتری در جامعه آن روزگار بهره ببرند. تفصیل این گفتمان و مطالب بدین شکل در انتهای کتاب آمده است:

«بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله على محبى الحق و زاق الباطل والصلوة على رسوله المؤيد بالدليل التام والبرهان الكامل وعلى آله واصحابه الهادين الى المنهج الواصل والمسلك الفاصل اما بعد منطبع طبایع ارباب بصیر باد که چون درین اوان بعضی از ابتای زمان بخیال خام آنکه خطه هندوستان درین روزگار از انفاس علمای اعلام شیعیان زادهم الله شرفا ومكرمه خالی است خواست که بمثابه ساحری مصلین را یافسون ناموزن بگوساله پرستی خواند بناء علیه کتابی در نقض مذهب اهل بیت اطهار که کافه خلائی بمقتضای احادیث متفق علیها مثل قوله ؟ مثل اهل بیتى كمثل سفینه نوح من ركبها نجى و من تخلف عنها غریق و یهوى و اتى تارك فیکم الثقلین الحدیث مامور به تمسک مذهب ایشان گردیده اند نوشته باعات و تائید شیاطین جن و انس در اکثر اقطار مملکت هند منتشر ساخته در اضلال بنی آدم کوشید و نظر بحدیث نبوی ما ظهروا اهل بدعه لا اظهروا الله فیهم حجه علی لسان من شاء من خلقه چون سنت الهی برین جاری شده که در هر عصریکه باغواى ابلیس پرتبلیس ابالله و شیاطین در اصناف بنی نوع انسان بهمرسند و باحداث بدعات و شبهات خواهند که عوام مسلمین را در ضلالت اندازند او تعالی یازای آنها بمقتضای اکان فرعون موسی بعضی از خلص بتدگان را وفق و مسدد سازد تا به حجج قاهره و براهین باهره صنوف شبهات مسموعه و مکاید مزخرفه آنها را مضمحل و باطل رداند فجریا علی هذه السنه ولن تجد لسنة الله تبدیلا خدام والا مقام عالی جناب فضائل مآب صفواوه دودمان مصطفوی تقاوه خاندان مرتضوی مروج مذهب حق ائمه اثنا عشر استاذ البشر قدوه ارباب تحقیق اسوه اصحاب تدقیق مرغم اناف عابدی العزى واللالت بصوارم الالهیات مشهر حسام الاسلام علی وجوه خرت الاصنام ثاقب صدور قم لیام بسهام الملام مشید ارکان شریعت خیر الانام علیه الصلوة والسلام باقامه عماد الاسلام هادی الانام الی الجنة باحیاء السنه

قاتل شیاطین الانس والجن بالسیف والجنه نائب جناب ائمه اطهار مشخذه ذوالفقار شرر بار صاعقه کردار ماهی آثار... صوفیه و نواصب بالشهاب الثاقب مؤسس اساس الاصول مصقل مرآه العقول شارح صدور الصالحین بشرح حدیثه المتقین محدد جهات السنه النبویه با مواظط الحسینیة موفق بتوفیق ابدی و ازلی مؤید بتائید خفی و جلی علامی فهامی مجتهد العصر والزمانی السید دلدار علی ابن السید محمد معین الحسینی النصیر آبادی ابد ایادیه و ابید اعادیه خالصا لوجه الله مؤید الدین جده رسول الله صلعم در رد آن صحیفه ملعونه بتصنیف پرداختند و چون بنابر آنچه در دیباچه صوارم تمهید یافته اول بنقض باب دوازدهم آن صحیفه مردوده همت والا نعمت خود را گماشتند و شیعیان اهل بیت نظر بمتانت و استحکام کلام معجز نظام آنرا در اقطار و اکناف عالم منتشر و مشهر ساختند بعضی از ذوی الازتاب اعدا عدو اهل بیت حضرت رسالت مآب مسمی بشیخ فتح الدین که بمنصب عالمی هندو؟ تر محالات کوره از طرف بعضی از برادران سیادت و نجابت پناه سعید ازلی و مؤید به تائید لم یزلی سید عسکر علی خان صاحب ابن السید الامیر زین العابدین خان مرحوم مغفور اختصاص داشت از غایت تعصب و عناد و نهایت تعسف و افساد چون مجال نقض آن رساله که باسم ذوالفقار قایزه گریده و رعایای مذهب خود تیافت چاره کار احزاب خود درین دید که تاسیا بامام خود که سارق کلام ملک عام بوده خیانت بکار برد و عبارت رساله ذوالفقار را برهم و درهم ساخته و اجوبه شافیه و مضامین وافی آنرا از میان انداخته چند نسخه بمعرض استکتاب درآورده در اطراف و جوانب منتشر ساخت تا باشد که باین حیلہ آبی بر روی کار آرد و علمای خود را از چاه خجالت بدرآرد و چون شیعیان حال بدین منوال مشاهده نمودند بعضی از ایشان که سعید ازلی و موفق بتوفیق خفی و جلی بودند همت والا بهمت خود را مصروف برین داشتند که بعضی از مجلدات که جناب افادت مآب فخر المتکلمین والمجتهدین مروج دین ائمه معصومین در نقض کلام نکبت انجام سرکرده نواصب ایام تصنیف فرموده اند بمعرض انطباع درآید تا مریدین امام غادر خائن علی ما نطق به صحاحهم را باز مجال تحریف و تصحیف در آن مجلدات نمایند چنانچه به تائید جناب باری عز اسمه درین سنه که سنه ۱۲۱۸ است پانصد جلد کتاب صوارم و حسام بمعرض انطباع درآمد و از غرائب محاسن اتفاق و عجائب آیات غیرت حق سبحانه و تعالی آنکه در همان موضع از دست همان طایع که میصد جلد کتاب ناصب عداوت اهل بیت بسعی نامشکور بعضی از نواصب

بطبع درآمدۀ بود بمقتضای جاء الحق و زهق الباطل ان الباطل کان زهوقا این
پانصد جلد کتاب نیز منطبع ردید و نظر باین که ان الاسماء تنزل من السماء هرگاه
پیروان اصحاب ثانیہ صحیفہ ملعونہ را مطبوع ساختند بحسب مساعدت اسباب
سه صد جلد کتاب منطبع گشت و چون نویت طبع مجلدات کتب مذهب
خمسہ آل عبا علیہم التحیۃ والثناء رسید بمجرد حسن اتفاق بدون سبق ارادہ
پانصد جلد کتاب بمعرض طبع درآمد پس ارباب قلوب صافیہ و اذهان زاکہ ازینجا
در یافت نمایند کہ نزد جناب حق سبحانه و تعالی تابع رسول مختار صلعم و
اہلبیت اطهار کیست و تابع اصحاب ثلاثہ کدام و انشاء اللہ العزیز بشیعیان حقیقی
از مطالعہ آن خط اوفی و سهم اعلی خواهد رسید و آنها کہ خود را از راه ریا ملقب
بشیعہ اولی ساخته اند سر خجالت بر بیان خواهند کشید اما طبع کہ عقلای فرنگ
آنها ترویج داده اند صنعتی است کثیر المنافع عظیم الفوائد از آنجملہ اینکه غلط در
آن قلیل الوقوع است و مجال تحریف و تصحیف در آن نباشد چہ فرقے میان
حروف طبع و حروف رقم متحقق است بر هیچ عاقل مخفی نمی تواند شد و بس
است در حسن و سعادت این صنعت آنکہ بحسب مساعدت اسباب و تهیه آلات
و ادوات از ؟؟؟؟ غیب بمنصہ ظهور بعد ازینکہ انطباع صحیفہ ملعونہ درآمدہ بود
انصد جلد کتاب صوامر و حسام الاسلام مطبوع شت تا بمقتضای آن الاشیاء تعرف
بالاضدادها موجب مزید احیای دین و نضارت و تازگی مذهب اہلبیت سید
المرسلین صلعم گردید و اتمام حج رب العالمین و ارغام اناف نواصب اعدای
ائمہ معصومین ہم گشت و کسر اضلاع عایدین صنمی قریض ضالت آئین واللہ
الموفق والمعين وو هم ازجمله محاسن طبع آنست کہ در عرصہ قلیل ممکن است
کہ اسفار بیشمار بانطباع درآید کہ تحصیل آن از کتاب چندین کاتب متعسر بلکہ
متعذر باشد و ممیزیکیک برای این صنعت ترکیب داده اند خاصہ اش آنست کہ اثر
آن یاب محور پذیر نیست لیکن باوجود کثرت فوائد بعضی از زلل و خللهای سهل
در آن نیز هست بنابراین برای تنبیہ ناظرین بمعروض بیان می آید یکی از آن اسپیس
است کہ موضوع برای فصل حروف و کلمات از ہمدیگر است و نشان آن اینست | و
آنها وقت طبع بطوری میگذازند کہ بمداد آلودہ نباشد و در صفحات نقش نہ بندد
مگر گاهی بسبب حرکت ارتفاع تام یا ناقص باو عارض میشود و از آن بسیاہی ملوث
میگردد بتام نقشی شبیه بالف و بناقص مانند نقطہ در صفحہ پدید می آید و در
حقیقت هیچ نیست و دیر آنکہ نقاط و مرکز کاف و دنبالہ میم کہ از حروف طبع
جدا می باشند وقت عمل آنها بموقع میگذازند و صفحات را در میان مطباع نہادہ

میکشند آنگاه حروف و الفاظ منقض می‌شود و نقطه و غیره از جای خود منتقل و همچنین سبب کم بودن سیاهی صورت نقط نمایان نمی‌شود و این عوارض نادر الوجود است و محل مقصود نه چه عقلا و دانشمندان را امثال چنین سقم و قصور یسیر بهیچوجه در بپ فهم معانی مقصود سنگ راه نمی‌تواند شد چنانچه گفته‌اند ع عاقلان پیروی نقط نکنند».

چاپ‌های صوارم الهیات و حسام الإسلام در کانون توجه

از چاپ و انتشار این دوریه خیلی نمی‌گذرد که از قرار معلوم در کانون توجه قرار می‌گیرد و تأثیر خود را نشان می‌دهد. سیف‌الدین اسدالله ملتانی طی سفری که به مکن پور^۱ می‌کند با کتاب‌های چاپ و صنعت چاپ مواجه گردیده و از قضا دوریه‌ای که سید دلدار علی نوشته و به چاپ رسانده است را دیده و خریداری می‌کند و در سال ۱۲۲۰ ق دست به نگارش کتابی با نام تنبیه السفیه در رد کتاب صوارم الالهیات سید دلدار علی نصیرآبادی می‌زند^۲. او در مقدمه این کتاب چنین می‌نویسد که:

«اما بعد می‌گویم بنده درگاه سیف‌الدین اسدالله ملتانی که هرگاه این احقر به تقریب زیارت مزار فایض الانوار حضرت شاه بدیع الدین مدار قدس سره در حدود سنه عشرين بعد الالف والمائتين من هجرة النبي عليه السلام وارد بلدة مجمع البركات والنور مکن پور گردیده کتابی مطبوع به مطابع فرنگ که تازه از کلکته مطبوع شده آمده بود، به نظر آمد. به سبب غرایب این عمل که در دیار ما خیلی ندرت دارد، این احقر آن کتاب را به کمال اشتیاق خریده به مطالعه درآورد که شخصی از روافضی جائس در رد الیهیات تحفه اثنی عشریه که در تمام عالم مشهور و معروف گشته ...»^۳

محمد رشیدالدین خان دهلوی از دیگر افرادی بود که با نگارش کتاب رد عقیده حسام درصدد پاسخگویی بر این کتاب برمی‌آید^۴. حافظ محمد ظهور الحق نیز ردیه‌ای بر کتاب صوارم با نام تأیید الحق بتأیید الحق به نگارش درآورده است^۵.

۱۰۰

آینه پژوهش | ۳۱۹
سال ۳۷ | شماره ۳
مرداد و شهریور ۱۴۰۵

۱. ماکانپور (به نام قبلی خیرآباد) یک شهرک در ناحیه گانپور ناگار در ایالت اوتار پرادش هند است.

۲. الذریعة الی تصانیف الشیعة، ۹۲/۱۵، فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ۹۲۵/۲، فهرستواره کتاب‌های فارسی، ۲۳۰/۹.

۳. سیه بر سفید، ۱۵۹.

۴. نسخه‌هایی از این کتاب در کتابخانه ایندیا آفیس لندن به شماره (Delhi Persian 313d) ضمن مجموعه‌ای و همچنین کتابخانه بانکپور خدابخش (مکتبه خدابخش بهادرخان)، به تاریخ کتابت ۱۲۴۰ ق و شماره ۱۶۲۶ و دو نسخه دیگری در همین کتابخانه به تاریخ کتابت قرن سیزدهم هجری قمری به شماره‌های ۱۶۸۹ و ۲۲۲۷ موجود است. رکن: مرآة العلوم، ۲/۲۰.

۵. نسخه‌ای از این کتاب در کتابخانه بانکپور خدابخش (مکتبه خدابخش بهادرخان) به شماره ۱۶۳۴ و با تاریخ کتابت ۱۲۳۴ ق موجود است. رکن: مرآة العلوم، ۲/۲۱.

چاپ این امکان را فراهم می‌آورد که تقابل شیعه و سنی از کانون محلی خود یعنی کلکته و شبه قاره فراتر رفته و در دیگر بلاد شیعه نشین مانند ایران نیز در دسترس قرار گیرد. همانطور که اشاره خواهد شد، نسخه‌ای از کتاب صوارم الیهیات و حسام الإسلام در سال ۱۲۵۵ ق توسط تاجری با نام آقامحمدابراهیم بن آقاجانی وقف بر عموم می‌گردد.

مشخصات فیزیکی چاپ‌های صوارم الیهیات و حسام الإسلام

از این چاپ کتاب نسخه‌های متعددی در کتابخانه‌های مختلف ایران و سایر نقاط دنیا موجود است که در ذیل فصل بعدی بدان اشاره شده است. اما نظر به اهمیت این چاپ در اینجا به تفصیل بیشتری این دو جلد کتاب که به صورت یک مجموعه و در یک مجلد به چاپ رسیده است، بر اساس نسخه کتابخانه پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی که به رؤیت بنده رسیده است معرفی می‌گردد.

صوارم الیهیات

عنوان دیگر: الصوارم الالهیات فی قطع شبهات عابدی العزى واللان
نویسنده: تقوی نصیرآبادی، دلدار علی بن محمد معین (۱۲۳۵-۱۱۶۶ ق)
[کلکته]: بیجا، رحلی (۲۱ در ۲۹/۵ سم)، ۱۵۴ گ، ۲۵ س، ۱۲۱۸ ق.

نوع چاپ: سری

نوع خط: نستعلیق

تیراژ: ۵۰۰ جلد

موضوعات: ۱. شیعه - عقاید دفاعیه‌ها و ردیه‌ها؛ ۲. شیعه - دفاعیه‌ها و ردیه‌ها - متون قدیمی تا قرن ۱۴؛ ۳. دهلوی، عبدالعزیز احمد، ۱۱۵۹-۱۲۳۹ ق، تحفه اثنی عشریه - نقد و تفسیر

ضمایم: ۱. حسام الإسلام

برافزوده‌های چاپی: مقدمه ناشر؛ غلطنامه؛ صفحه‌شمار در گوشه سمت چپ و راست بالایی صفحات؛ مؤخره ناشر

برافزوده‌های خطی: وقف‌نامه کتاب توسط آقامحمدابراهیم بن آقاجانی به تاریخ ۱۲۵۵ ق و با مهر مربع و سجع «محمدابراهیم» در ابتدای کتاب و بعد از غلطنامه با این عبارت:

«هو الواقف علی الضمایر

حبس مخلص و وقف مؤید نمود عالیحضرت قدسی سیرت قدوسی طویت و سریرت نخبه التجار والأفاحم آقا محمدابراهیم بن المرحوم المغفور الحاج آقاجانی طاب ثراه بر کافه علماء شیعه

اثنی عشریه این کتاب مستطاب مسمی بصوارم را ابتغاء لوجه الله و طلباً لمرضاته تا ثوان آن در
یوم لاینفع مال ولاینون واصل و عاید روح پرفتوح عم واقف مزبور و هو المرحوم المبرور الحاج
محمد یوسف الشهیر بحاجی میرزا گردد و مفوض نمود تولیت آنرا براقم الأحرف علی بن محمد
الثقفی طاب ثراه و بعد بارشد اولاد ذکور متولی مزبور تسلا بعد نسل و هكذا ما تعاقبوا و تناسلوا و
علی الانتقاض العیاذ بالله مفوض است علی من یتفرق بالمتولی المزبور والا علی اعلم علماء
الشیعة الناجية الامامية بحیث لایوهب ولایورث ولایرهن فمن بدله فانما اثمنا علی الذین یبدلونه
الآیه و صیغة وقف بر نهج مسطور جاری گردید. تحریراً فی چهاردهم شهر ذی الحجة الحرام من
الهجرة النبوية صلی الله علیه وآله فی سنة ۱۲۵۵

اهدایی خانم طباطبایی به تاریخ ۱ اسفند ۱۳۵۵
[م-۳۲۶]

حسام الاسلام

نویسنده: تقوی نصیرآبادی، دلدار علی بن محمد معین (۱۲۳۵-۱۱۶۶ق)
[کلکته]: بیجا، رحلی (۲۱ در ۵/۲۹ سم)، ۸۶ گ، ۲۵ س، ۱۲۱۸ ق.

نوع چاپ: سری

نوع خط: نستعلیق

موضوعات

تیراژ: ۵۰۰ جلد

ضمایم: ۱. صوارم الهیات

برافزوده های چاپی: غلطنامه در ابتدای کتاب

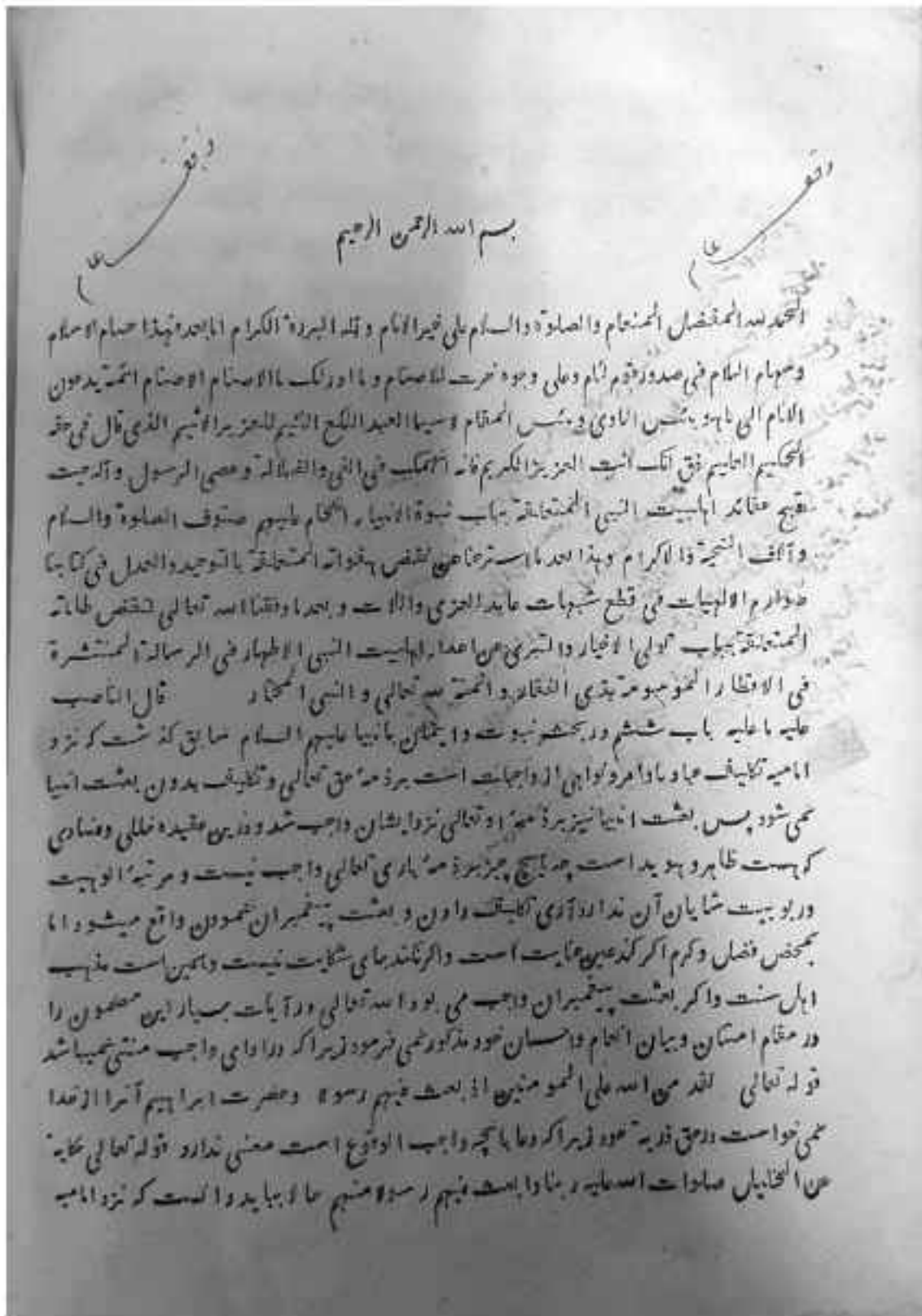
برافزوده های خطی: وقف نامه کتاب توسط آقا محمد ابراهیم بن آقاجانی به تاریخ ۱۲۵۵ ق و با مهر
مربع و سجع «محمد ابراهیم» در ابتدای کتاب و بعد از غلطنامه با این عبارت:
«هو»

وقف مؤید و حبس مخلص نمود عالی حضرت قدسی سیرت قدوسی سریرت نخبه التجار والأفاحم
آقا محمد ابراهیم ابن المرحوم المغفور الحاج آقاجانی طاب ثراه بر كافة علماء شیعة اثنی عشریه
ابتغاء لوجه الله و طلباً لمرضاته این کتاب مستطاب مسمی بصوارم را تا ثواب آن در یوم لاینفع
مال ولاینون واصل و عاید روح پرفتوح عم واقف مزبور و هو المرحوم المبرور الحاج محمد یوسف

الشهیر بحاجی میرزا طاب ثراه گردد و تولیت آنرا مفوض نمود براقم الاحرف علی بن محمد الشافعی طاب ثراه و بعد یارشده و اعلم اولاد ذکور متولی مزبور و علی الانقراض العیاذ بالله مفوض است تولیت ابن علی من یتقرب بالمتولی المزبور والأعلی علماء الفرقة الناجية من الشيعة الاثنی عشریه بحیث لایوهب ولایرهن ولا یورث فمن بدله فانعم الله علیه علی الذین یبدلونہ الآیة تحریراً فی چهاردهم شهر ذی الحجة الحرام فی سنة ۱۲۵۵هـ

اهدایی خاتم طباطبائی به تاریخ ۱ اسفند ۱۳۵۵

[م-۳۲۷]

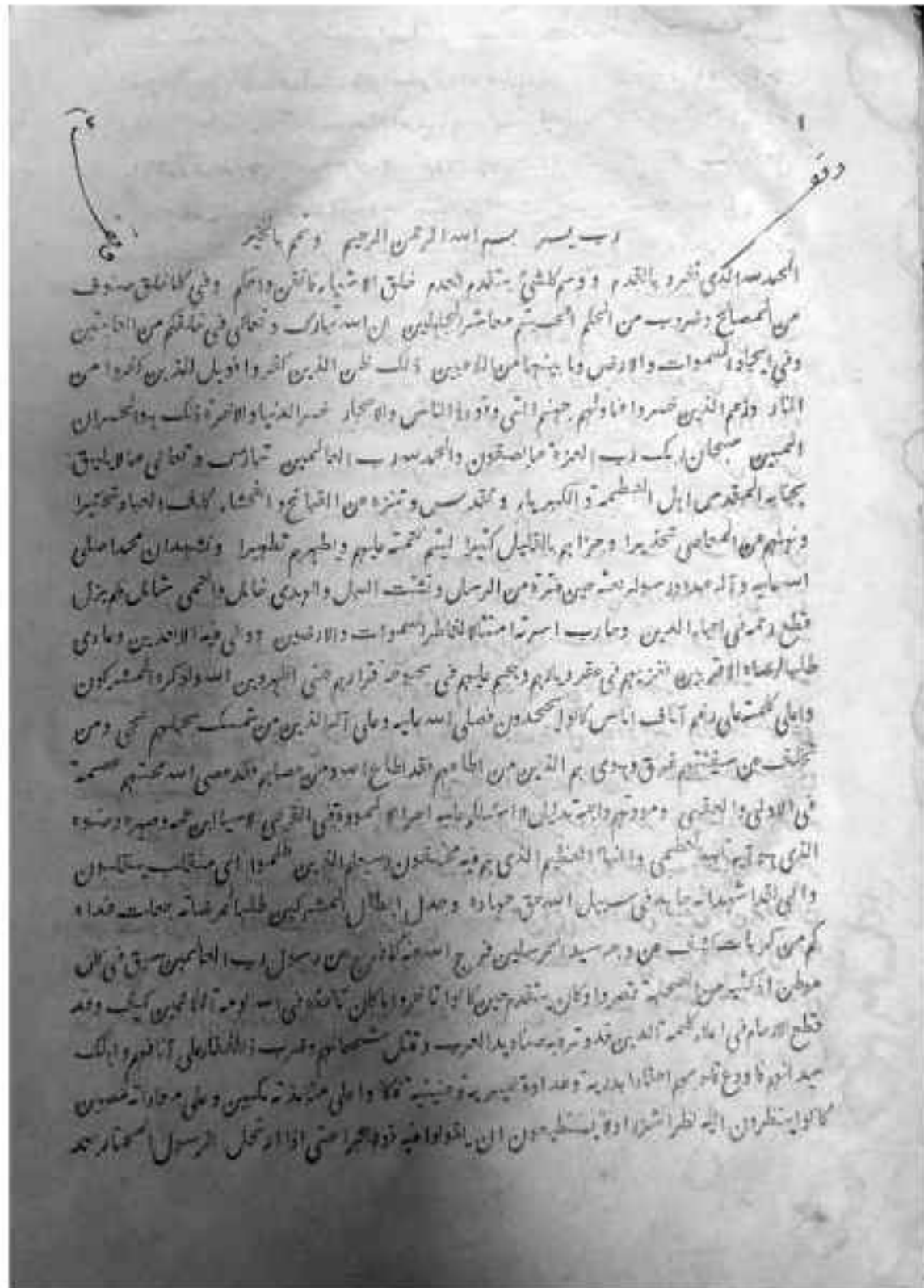

۱۰۴

آينه پژوهش | ۲۱۹

سال ۳۷ | شماره ۳

مرداد و شهریور ۱۳۹۵

تصویر ۱. صوامع الهیات، تقوی نصیرآبادی، [کلکته]: بیجا، ۱۳۱۸ ق.

فهرست اجمالی ردیه‌های نگاشته شده بر تحفه اثناعشریه (کتاب‌های چاپی)

تقریباً تا سه دهه بعد از انتشار کتاب صوارم الهیات و حسام الإسلام خبری از چاپ و انتشار هیچ ردیه‌ای دیگری نیست، هرچند پاسخگویی به کتاب تحفه اثناعشریه در حال انجام است و شاهد نگارش کتاب‌ها و رساله‌های متعددی در همین بازه زمانی در رد کتاب تحفه اثناعشریه هستیم، اما به دلایلی نامعلوم هیچ‌کدام از این آثار به حلیه طبع آراسته نمی‌شوند و در حد دست‌نویس باقی می‌مانند. شاید سرعت پائین و هزینه بالایی تکنیک چاپ سری از جمله دلایل به تعویق افتادن این موضوع باشد. اما چاپ و انتشار ردیه‌ها بر این کتاب حدود ۱۵ سال بعدتر از ورود تکنیک چاپ سنگی در شبه قاره آغاز می‌گردد. همین مدت زمان نیز در بهره‌بری از فناوری چاپ برای این قبیل تقابیل‌های کلامی زیاد و قابل توجه است.

بالاخره در سال ۱۲۵۵ ق ما شاهد چاپ کتاب نزهة ائنا عشریه یا همان نصرة المؤمنین و ذلة الشیاطین به قلم محمدکامل بن عنایت‌احمد کامل دهلوی (۱۱۵۰-۱۲۳۵ ق) هستیم. چاپ و انتشار این کتاب هرچند قریب به دو دهه از درگذشت مؤلف آن صورت می‌گیرد، اما حرکت چاپ و انتشار ردیه‌ها بر کتاب تحفه اثناعشریه را آهسته آهسته تسریع می‌نماید. بار روشن شدن چراغ بهره‌بری از فناوری چاپ در تقابیل‌های کلامی میان اهل سنت و شیعه روند ردیه‌نویسی و چاپ و انتشار آن سرعت بیشتری می‌گیرد.

سید محمدقلی بن محمدحسین بن حامدحسین کنتوری نیشابوری (۱۱۸۱-۱۲۶۰ ق) از شاگردان سیددلدار علی از دیگر عالمان شیعی در شبه قاره هند بود که کتب متعددی در رد کتاب تحفه اثناعشریه به نگارش درآورده است. وی پدر اعجازحسین (۱۲۴۰-۱۲۸۶ ق) صاحب کتاب کشف الحجب والأستار عن أسماء الكتب والأسفار است که در کتاب خود ضمن اشاره به تألیفات پدرش در این ضمیمه، آثار متعددی از علمای شیعه در رد کتاب تحفه اثناعشریه را معرفی نموده و یکی از کتاب‌شناسی‌ها در معرفی آثاری ازین دست است. از جمله کتاب‌های سید محمدقلی موسوی لکهنوی در رد کتاب تحفه اثناعشریه کتاب تقلیب المکائد که دو سال پس از درگذشت او در سال ۱۲۶۲ ق چاپ و منتشر شده است. تشیید المطاعن و کشف الضغاین نیز از دیگر آثار اوست که به سال ۱۲۸۳ ق چاپ و منتشر می‌شود.

از مهمترین ردیه‌های شیعه بر کتاب تحفه اثناعشریه می‌توان از کتاب عیقات الانوار میرحامدحسین بن محمدقلی کنتوری (۱۲۴۶-۱۳۰۶ ق) نام برد. او همچون پدرش اراده‌ای جدی در پاسخگویی به مجادلات اهل سنت و بالاخص کتاب تحفه اثناعشریه داشت. این کتاب بنا بر گفته شیخ آقائیزگ تهرانی مهمترین و پراوازه‌ترین اثر این نویسنده است. کتابی درباره امامت و بزرگترین کتابی که از صدر

اسلام تاکنون درباره امامت نوشته شده و بیش از ۱۰ جلد است.^۱ میرحامد حسین در این کتاب احادیثی را که مؤلف تحفه اثنا عشریه در دلالت آنها بر امامت حقه امیرالمؤمنین علیه السلام انکار و تشکیک کرده به بحث و نهاده و درستی آنها را اثبات نموده است. عبققات الأنوار اولین بار به سال ۱۲۷۳ ق در مطبعة اشرف الأخبار لکهنو چاپ و منتشر می شود. بعد از این چاپ طی سال های مختلف مجلدات گوناگونی از این کتاب به مرور در شبه قاره منتشر می شود.

این کتاب را می بایست یکی از جریان سازترین آثار تألیفی منتشره در شبه قاره هند در حوزه جدال میان فرق دانست. به مجرد انتشار این کتاب سیل تقریظ ها و نامه های تمجیدی و تشویقی و اشعار فراوان درباره این اثر به سوی مؤلف آن سرازیر شد. آیت الله میرزا محمدحسن شیرازی (د: ۱۳۱۲ ق) پیشوای بزرگ شیعیان به لزوم خواندن این کتاب بر هر مسلمان و به وجوب نشر و ترویج کتاب به هر طریق ممکن فتوا داد. آیت الله شیخ زین العابدین مازندرانی (د: ۱۳۰۹ ق) مرجع تقلید معروف و بزرگ شیعیان به مقلدانش در هندوستان حکم داد که در کوتاه ترین زمان به چاپ کتاب پردازند و تمام قدرت مالی و فکری خودشان را در اختیار میرحامد حسین بگذارند تا این کتاب به چاپ رسد.

بسیاری از آیات عظام وقت چون میرزای شیرازی، شیخ زین العابدین مازندرانی، محدث توری، سید محمد حسین شهرستانی، سید اسماعیل صدر، سید ریحان الله کشفی، شیخ الشریعة اصفهانی، میرزا ابوالفضل تهرانی، میرزا حسن سبزواری و... از جمله افرادی بودند که بر این کتاب تقریظ نگاشتند. مجموعه ۲۷ تقریظ در کتابی با نام سواطع الأنوار فی تقریظات عبققات الأنوار توسط شیخ عباس هندی شروانی گردآمد و در لکهنو به سال ۱۳۰۳ ق چاپ گردید.^۲ شخص میرحامد حسین نیز تقریظ ها و نامه هایی که به علمای زمان خویش نگاشته بود را در دو جلد گردآورد و نام آن را مختصاتنا نهاد که نسخه خطی آن در کتابخانه اش موجود است.^۳ کتاب عبققات را می بایست یکی از مهمترین کتاب های کلامی شیعه در آن روزگار دانست که مؤلف آن و شیعیان شبه قاره هند با استفاده از ظرفیت چاپ و نشر و با انتشار مجلدات مختلف آن طی سالهای متعددی در قرن ۱۹ توانستند جریان فکری شیعی و تقابل با اهل سنت را به طرز چشم گیری زنده نگاه داشته و به شکلی مؤثر از رسانه چاپ برای این موضوع بهره ببرند. چگونگی

۱. نقباء البشیر، ۳۹۸/۱.

۲. این کتاب و منتخب آن دارای نسخه های متعددی در کتابخانه های ایران است. رک: میراث مشترک ایران و هند، ۳۴۴/۳ و ۱۱ و ۵۴۷/۱۲ و ۴۱۷/۱۳؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۴۷۸۹۲ و ۴۲۷۹۹ و ۲۳۴۸۸ و ۵۶۹۷۳؛ کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، ش ۷۸۵۲۷۹ و ۱۰۶۹۸۴.

۳. اختران ققادت، ۲۴۸/۱ به نقل از العبدیر فی التراث الاسلامی، ۱۴۵.

انتشار این کتاب، تشویق مراجع تقلید به سرمایه‌گذاری شیعیان برای چاپ این اثر و تیراژ و دفعات چاپ آن و بسیاری از موضوعات دیگر از جمله مسائلی هستند که موضوع استفاده رسانه چاپ در تقابل‌های کلامی میان شیعیان و اهل سنت را به خوبی بازتاب می‌کند. این کتاب و موضوعاتی از این دست پیرامون آن خود مجالی دیگر برای پژوهش را می‌طلبد.

اما آنچه از ردیه‌های چاپ شده بر کتاب تحفه اثناعشریه تا به امروز شناسایی شده است ۳۸ عنوان کتاب است که طی سال‌های ۱۲۱۸ ق تا ۱۳۴۴ ق چاپ و انتشار یافته است. همگی این آثار در شبه قاره و در شهرهای کلکته، دهلی، لکهنو، لدھیانہ و کھجوا چاپ و منتشر شده‌اند.

(۱)

صوارم الہیات فی قطع شبہات عابدی العزی واللات (فارسی)

نویسنده: نقوی نصیرآبادی، دلدار علی بن محمد معین (۱۲۳۵-۱۱۶۶ ق)
[کلکته]، ۱۵۳ ص، ۱۲۱۸ ق.^۱

(۲)

حسام الاسلام و مهام الملام (فارسی)

نویسنده: نقوی نصیرآبادی، دلدار علی بن محمد معین (۱۲۳۵-۱۱۶۶ ق)
[کلکته]، بی‌چا، ۸۶ ص، ۱۲۱۸ ق.^۲

(۳)

نزهة اثنا عشریہ (فارسی)

عنوان دیگر: نصرة المؤمنین و ذلة الشیاطین

نویسنده: کامل دهلوی، محمد کامل بن عنایت احمد (۱۱۵۰-۱۲۳۵ ق)
هند، بی‌چا، جزء الرابع، ۱۲۵۵ ق.^۳

۱۰۸

آینه پژوهش | ۲۱۹

سال ۳۷ | شماره ۳

مرداد و شهریور ۱۴۰۵

۱. کشف الحجب والأستار عن أسماء الكتب والأسفار، ۳۷۲؛ الذریعة الی تصانیف الشیعة، ۹۲/۱۵؛ کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۶۳/۱؛ میراث مشترک ایران و هند، ۲۵۰/۱ و ۴۷/۱۰ و ۳۲۴/۱۴؛ فهرست کتب چاپ سنگی (فارسی) کتابخانه مرکزی تبریز، ۲۷۹؛ فهرست کتابهای چاپی فارسی، ۲۲۳/۱۲؛ فهرست کتب شبہات و ردیہ‌های آن در هند، ۱۶۴؛ کتابخانه ملی ایران، ش ۸-۲۵۳۷۱؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۴۲۹۴۴.

۲. کشف الحجب والأستار عن أسماء الكتب والأسفار، ۱۹۵؛ میراث مشترک ایران و هند، ۲۵۰/۱ و ۴۷/۱۰ و ۳۲۴/۱۴؛ کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۶۴/۱؛ فهرست کتب چاپ سنگی (فارسی) کتابخانه مرکزی تبریز، ۲۷۹؛ فهرست کتابهای چاپی فارسی، ۱۱۷۲/۱؛ فهرست کتب شبہات و ردیہ‌های آن در هند، ۱۳۵؛ کتابخانه ملی ایران، ش ۸-۲۵۳۷۱؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۴۲۹۴۴.

۳. فهرست کتاب‌های چاپی عربی، ۹۴۹.

(۴)

تقلیب المکائد (فارسی)

نویسنده: کنتوری، محمدقلی بن محمد حامد (د: ۱۲۶۰ ق)
دهلی، دهلی اردو اخبار، ۵۲۲ ص، تستعلیق، ۱۲۶۲ ق^۱.

(۵)

طرد المعاندين للدين عن رحمة رب العالمين (فارسی)

نویسنده: نقوی لکهنوی، حسین بن دلداری علی (۱۲۱۱-۱۲۷۳ ق)
بانی چاپ: سید مصطفی
لکهنو، بی جا ۵۶ ص، ۱۲۶۵ ق^۲.

(۶)

حديقة سلطانية در مسائل ایمانیه (فارسی)

نویسنده: نقوی لکهنوی، حسین بن دلداری علی (۱۲۱۱-۱۲۷۳ ق)
[هند]، بی جا، تستعلیق، ۸+۳۳۶+۲۳۸ ص، ۱۲۶۵ ق^۳.

(۷)

رد غیبت (فارسی)

عنوان دیگر: رساله غیبت؛ ردیه بر تحفه اثناعشریه

نویسنده: نقوی نصیرآبادی، دلداری علی بن محمد معین (۱۲۳۵-۱۱۶۶ ق)
لکهنو، بی جا، تستعلیق، ۷۲ ص، ۱۲۶۶ ق^۴.

(۸)

جواهر العبقريّة في رد تحفه اثناعشریه (فارسی)

نویسنده: موسوی شوشتری، محمد عباس بن علی اکبر (۱۲۲۴-۱۳۰۶)

۱. کشف الحجب والأستار عن أسماء الكتب والأشخاص، ۱۳۷؛ کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۳۵/۱. آستان قدس رضوی، ش ۳۹۷۲ و ۴۲۹۷۵ و ۱۶۴۱؛ فهرست کتابهای چاپی فارسی، ۹۳۸/۱؛ فهرست کتب شبهات و ردیه های آن در هند، ۱۲۴؛ میراث مشترک ایران و هند، ۳۲/۳ و ۴۲/۱۰ و ۱۱ و ۴۰۶/۲ و ۶۵۲.
۲. میراث مشترک ایران و هند، ۳۲/۳؛ آستان قدس رضوی، ش ۴۰۱۵۹ و ۴۰۴۶۲.
۳. میراث مشترک ایران و هند، ۳۵۴/۳؛ کتابخانه ملی، ش ۶-۸۸۸۲؛ آستان قدس رضوی، ش ۳۸۷۲۱ و ۴۷۷۱۰ و ۴۸۲۱۰ و ۴۸۰۳۵ و ۴۸۱۲۹.
۴. به ضمیمه رساله رجعتیه محمدباقر مجلسی چاپ و انتشار یافته است. میراث مشترک ایران و هند، ۳۳۷/۳؛ فهرست کتب شبهات و ردیه های آن در هند، ۱۶۹؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۴۸۰۵۵؛ کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۵۴/۱؛ کتابخانه حضرت مهدی، ۳۹۷/۱.

به سفارش: نواب باقر علی خان بهادر ظفر جنگ
لکهنو، کارخانه آغا جان، ۳۷۲ ص، ۱۲۷۱ ق.^۱

(۹)

عِبَقَاتُ الْأَنْوَارِ فِي مَنَاقِبِ الْأَئِمَّةِ الْأَطْهَارِ (فارسی)
نویسنده: کنتوری، حامد حسین بن محمد قلی (۱۲۴۶-۱۳۰۶ ق)
بانی چاپ: بلگرامی، واجد علی
لکهنو، مطبعة اشرف الاخبار، ج ۱، ۸۴ ص، ۱۲۷۳ ق.^۲

تحفة العارفين في التوحيد و العدل و التبتة (اردو)
مترجم: امداد حسن بن علی (قرن ۱۳ ق)
به امر: سید مفتی میر محمد عباس

بانی چاپ: سید علی حسین
دهلی، مطبع یوسفی، نستعلیق و نسخ، ۱۵۷ ص، ۱۲۷۳ ق.^۳
[این کتاب برگرفته از جزء اول حدیقه سلطانیه است.]

(۱۰)

نزهة اثنا عشریه (فارسی)
عنوان دیگر: نصرة المؤمنین و ذلة الشیاطین
نویسنده: کامل دهلوی، محمد کامل بن عنایت احمد (۱۱۵۰-۱۲۳۵ ق)
[دهلی]، مطبعة دهلی اردو، ۳۵۰ ص، ۱۲۷۹ ق.^۴

(۱۱)

نزهة اثنا عشریه (فارسی)
عنوان دیگر: نصرة المؤمنین و ذلة الشیاطین

۱۱۰

آینه پژوهش | ۲۱۹
سال ۳۷ | شماره ۳
مرداد و شهریور ۱۴۰۵

۱. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۴۲/۱؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۴۲۹۳۷ و ۴۸۲۱۶.

۲. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۶۶/۱؛ میراث مشترک ایران و هند، ۴۵۲/۲ و ۱۱ و ۴۳۵/۱۲؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۷۰۰۴۳ و ۸۳۶۶.

۳. الذریعة الی تصانیف الشیعة، ۴۵۰/۳؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۵۱۳۹۲.

۴. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۸۹/۱؛ فهرست کتب کبیهات وردیه های آن در هند، ۱۹۰.

نویسنده: کامل دهلوی، محمدکامل بن عنایت احمد (۱۱۵۰-۱۲۳۵ق)
به سفارش: سید شریف الحسن خانصاحب بن مولوی سید رجب علیخان بهادر
لدهیانه، مطبعة مجمع البحرين، ج ۴، ۴۱۶ ص، ۱۲۷۹ق^۱.

(۱۲)

دفع المغالطه (فارسی)
نویسنده: بهرت پوری، عمارعلی (۱۲۴۴-۱۳۰۴ق)
دهلی، مطبع احمدی، ۴۴۴ ص، نستعلیق، ۱۲۸۰ق^۲.

(۱۳)

احیاء السنة وامانة البدعة بطعن الأئمة (فارسی)
نویسنده: نقوی نصیرآبادی، دلدارعلی بن محمد معین (۱۲۳۵-۱۱۶۶ق)
به اهتمام: منشی محمدناصرخان
لدهیانه، مطبع مجمع البحرين، نستعلیق، ۱۰۸ ص، ۱۸ در ۲۷ سم، ۱۲۸۱ق^۳.

(۱۴)

ذوالفقار (فارسی)
نویسنده: نقوی نصیرآبادی، دلدارعلی بن محمد معین (۱۲۳۵-۱۱۶۶ق)
لدهیانه، مطبع مجمع البحرين، ۱۱۱ ص، ۱۲۸۱ق^۴.

(۱۵)

تشبیه المضاعف و كشف الضغائن (فارسی)
نویسنده: کنتوری، محمدقلی بن محمد حامد (۱۱۱۸-۱۲۶۰ق)
لدهیانه، مطبع مجمع البحرين، ج ۲، ۱۲۰۲+۴۴۲ ص، ۱۲۸۳ق^۵.

۱. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۸۹/۱؛ فهرست کتابهای چاپی عربی، ۹۴۹؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۱۴۱۶۱ و ۴۲۷۶۷.
۲. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۴۸/۱؛ میراث مشترک ایران و هند، ۹/۱۰.
۳. الذریعة الى تصانیف الشيعة، ۳۰۹/۱؛ کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۰۸/۱؛ فهرست کتب شبیهات و ردیه‌های آن در هند، ۹۸؛ میراث مشترک ایران و هند، ۹۴/۹.
۴. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۵۱/۱؛ مرعشی، فهرست کتابهای چاپی فارسی، ۱۶۰۵/۲؛ فهرست کتب شبیهات و ردیه‌های آن در هند، ۱۴۵؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۵۰۷۲۸.
۵. كشف الحجب والأستار عن أسماء الكتب والأسفار، ۱۶۱؛ کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۳۳/۱؛ میراث مشترک ایران و هند، ۴۶۶/۴ و ۱۶۶/۱۱؛ فهرست کتب چاپ سنگی فارسی کتابخانه مرکزی تبریز، ۲۰۲؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۳۵۴۲۷ و ۳۵۴۲۸.

(۱۶)

طعن الرماح (فارسی)

عنوان دیگر: فوائد حیدریه

نویسنده: سلطان العلماء، محمد بن دلداری علی (د: ۱۲۸۴ ق)
لکهنو، مطبعه سلطان المطابع، ۲۹۶ ص، [۱۲۸۳ ق]^۱.

(۱۷)

تحفة العارفين في التوحيد والعدل والتبوة (اردو)

مترجم: امداد حسن بن علی (قرن ۱۳ ق)

کشمیر، مطبع گلستان، نستعلیق و نسخ، ۲۴۸ ص، ۱۲۸۸ ق^۲.

(۱۸)

عبقات الانوار في مناقب الأئمة الاطهار (فارسی)

نویسنده: کنتوری، حامد حسین بن محمد قلی (۱۲۴۶-۱۳۰۶ ق)

لدهیات، مطبع مجمع البحرين، جزء اول از جلد اول، (۶۰۱-۱۲۵۱) ص، وزیری، ۱۲۹۳ ق^۳.

(۱۹)

عبقات الانوار في مناقب الأئمة الاطهار (فارسی)

نویسنده: کنتوری، حامد حسین بن محمد قلی (۱۲۴۶-۱۳۰۶ ق)

لکهنو، مطبع مطلع نور، ج ۱، ۲ جزء، ۳۹۹+۶۰۹ ص، رحلی، ۱۲۹۴ ق^۴.

(۲۰)

عبقات الانوار في مناقب الأئمة الاطهار (فارسی)

۱۱۲

آینه پژوهش | ۲۱۹

سال ۳۷ | شماره ۳

مرداد و شهریور ۱۴۰۵

۱. الذریعة إلى تصانیف الشيعة، ۱۷۲/۱۵؛ کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۶۵/۱. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۶۵/۱.

۲. آستان قدس رضوی، ش ۸۸۵۳.

۳. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۶۶/۱؛ میراث مشترک ایران و هند، ۳۳۹/۳ و ۱۰۱/۱۵ و ۱۰۶؛ فهرست کتابهای چاپ سنگی کتابخانه میرجلال الدین محدث ازمو، ۳۵۹/۱.

۴. فهرست کتابهای چاپی فارسی، ۲۲۸۶/۲؛ کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۶۶/۱؛ فهرست کتابهای چاپ سنگی کتابخانه حضرت آیت الله العظمی بروجردی، ۱۳۲۳/۲؛ فهرست کتابهای چاپ سنگی و سریبی کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری (سپهسالار سابق)، ۶۰۲/۲؛ فهرست کتابهای چاپ سنگی کتابخانه میرجلال الدین محدث ازمو، ۲۹۶/۱ و ۱۰۴/۲؛ میراث مشترک ایران و هند، ۱۲۱/۴ و ۳۹۱/۶؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۱۰۹۹۷.

نویسنده: کنتوری، حامد حسین بن محمدقلی (۱۲۴۶-۱۳۰۶ق)
لکهنو، مطبع مطلع النور، ج ۲، ۹۷۷ص، وزیری، ۱۲۹۵ق.^۱

(۲۱)

عیقات الانوار فی مناقب الأئمة الاطهار (فارسی)
نویسنده: کنتوری، حامد حسین بن محمدقلی (۱۲۴۶-۱۳۰۶ق)
لکهنو، مطبع مطلع نور، ج ۶، ۲ جزه، ۲۴۸+۴۵۶ص، ۱۳۰۱ق.^۲

(۲۲)

عیقات الانوار فی مناقب الأئمة الاطهار (فارسی)
نویسنده: کنتوری، حامد حسین بن محمدقلی (۱۲۴۶-۱۳۰۶ق)
لکهنو، مطبعة نورالمطابع، جلد پنجم از منهج ثانی، ۶۰۰ص، رحلی، ۱۳۰۲ق.^۳

(۲۳)

عیقات الانوار فی مناقب الأئمة الاطهار (فارسی)
نویسنده: کنتوری، حامد حسین بن محمدقلی (۱۲۴۶-۱۳۰۶ق)
لکهنو، مطبع جعفری، ج ۳، ۵۸۵ص، وزیری، ۱۳۰۳ق.^۴

(۲۴)

عیقات الانوار فی مناقب الأئمة الاطهار (فارسی)

۱. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۶۶/۱؛ فهرست کتاب‌های چاپ سنگی کتابخانه حضرت آیت الله العظمی بروجردی، ۱۳۲۳/۲؛ میراث مشترک ایران و هند، ۱۵۴/۷ و ۱۱ و ۲۰۶/۱۲ و ۳۹۵ و ۲۳۰/۱۳؛ فهرست کتابهای چاپ سنگی کتابخانه میرجلال‌الدین محدث ارموی، ۲۳/۱؛ کتابخانه ملی ایران، ش ۶-۳۸۷۲ و ۶-۳۵۲؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۴۳۰۰۶ و ۱۳۲۴۴.

۲. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۶۶/۱؛ فهرست کتاب‌های چاپ سنگی کتابخانه حضرت آیت الله العظمی بروجردی، ۱۳۲۳/۲؛ فهرست کتب چاپ سنگی فارسی کتابخانه مرکزی تبریز، ۲۰۰؛ فهرست کتابهای چاپ سنگی و سریبی کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری (سپهسالار سابق)، ۶۰۲/۲. فهرست کتابهای چاپ سنگی کتابخانه میرجلال‌الدین محدث ارموی، ۱۲/۱؛ میراث مشترک ایران و هند، ۴۰۷/۳ و ۱۱ و ۵۰۰/۱۲ و ۵۰۵ و ۶۵۶ و ۱۰۱/۱۵ و ۲۶۸/۱۶ و ۲۷۰؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۱۲۹۷۷ و ۴۲۹۹۰ و ۸۳۶۵ و ۱۱۰۱۲.

۳. فهرست کتاب‌های چاپ سنگی کتابخانه آستان حضرت معصومه (ع)، ۱۵۶.

۴. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۶۶/۱؛ فهرست کتاب‌های چاپ سنگی کتابخانه حضرت آیت الله العظمی بروجردی، ۱۳۲۳/۲؛ فهرست کتب چاپ سنگی فارسی کتابخانه مرکزی تبریز، ۲۰۱؛ فهرست کتابهای چاپ سنگی و سریبی کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری (سپهسالار سابق)، ۶۰۱/۲؛ میراث مشترک ایران و هند، ۳۷۲/۶ و ۱۱ و ۳۷۴/۱۲ و ۴۳۴ و ۶۳/۱۳ و ۱۰۱/۱۵؛ فهرست کتابهای چاپ سنگی کتابخانه میرجلال‌الدین محدث ارموی، ۲۰۶/۱؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۱۲۹۷۹ و ۱۸۸۳۹ و ۱۲۹۸۱ و ۱۱۰۱۷.

نویسنده: کنتوری، حامد حسین بن محمدقلی (۱۲۴۶-۱۳۰۶ ق)
لکهنو، مطبع مشرق الانوار، ج ۸، ۷۸۶ ص، رحلی، ۱۳۰۳ ق^۱.

(۲۵)

حدیقه سلطانیه در مسائل ایمانیه (فارسی)
نویسنده: نقوی لکهنوی، حسین بن دلداریعلی (۱۲۷۳-۱۳۱۱ ق)
به اهتمام: مولوی سیدحسن
لکهنو، مطبع بستان مرتضوی، ۶۲۴+۱۶ ص، وزیری، ۱۳۰۴ ق^۲.

(۲۶)

نزهة اثنا عشریه (فارسی)
عنوان دیگر: نصرة المؤمنین و ذلة الشیاطین
نویسنده: کامل دهلوی، محمدکامل بن عنایت احمد (۱۱۵۰-۱۲۳۵ ق)

لکهنو، مطبعة جعفری، ج ۱، نسخ، ۱۸۸۶ م^۳.

(۲۷)

عیقات الانوار فی مناقب الأئمة الاطهار (فارسی)
نویسنده: کنتوری، حامد حسین بن محمدقلی (۱۲۴۶-۱۳۰۶ ق)
لکهنو، مطبع بستان المرتضوی، ج ۴، دو جزء، ۵۱۲+۲۲۶ ص، رحلی، ۱۳۰۶ ق^۴.

۱. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۶۶/۱؛ فهرست کتاب‌های چاپ سنگی کتابخانه حضرت آیت الله العظمی بروجردی، ۱۳۲۳/۲؛ فهرست کتب چاپ سنگی فارسی کتابخانه مرکزی تبریز، ۲۰۱؛ فهرست کتابهای چاپ سنگی و سری کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری (سپهسالار سابق)، ۶۰۳/۲؛ میراث مشترک ایران و هند، ۴۱۰/۵ و ۱۱ و ۳۸۱/۱۲ و ۵۲۹ و ۷۸۱/۱۳ و ۱۰۱۷/۵ و ۲۴۸/۱۶؛ فهرست کتابهای چاپ سنگی کتابخانه میرجلال‌الدین محدث ارموی، ۷۳۷/۱ و ۱۱۳۶/۲؛ کتابخانه ملی ایران، ش ۶-۱۰۳۵۷؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۱۳۲۴۱ و ۱۱۰۱۳ و ۸۵۵۳.
۲. فهرست کتب شبهات و ردیه‌های آن در هند، ۱۳۴؛ میراث مشترک ایران و هند، ۴۷۷/۶ و ۴۷۵؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۹۸۲۲۳.
۳. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۸۹/۱؛ میراث مشترک ایران و هند، ۲۴۱/۱۰؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۴۰۳۵۵ و ۴۴۲۷۱.
۴. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۶۶/۱؛ فهرست کتاب‌های چاپ سنگی کتابخانه آستان حضرت معصومه (ع)، ۱۵۶؛ فهرست کتاب‌های چاپ سنگی کتابخانه حضرت آیت الله العظمی بروجردی، ۱۳۲۳/۲؛ فهرست کتب چاپ سنگی فارسی کتابخانه مرکزی تبریز، ۲۰۱؛ فهرست کتابهای چاپ سنگی و سری کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری (سپهسالار سابق)، ۶۰۴/۲؛ فهرست کتابهای چاپ سنگی کتابخانه میرجلال‌الدین محدث ارموی، ۱۰۲۲/۲ و ۱۱۳۶؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۱۱۷۲۵ و ۸۳۶۴ و ۸۳۷۱ و ۱۷۱۰ و ۱۱۰۱۶.

(۲۸)

دفع المغالطه (فارسی)

نویسنده: بهرت پوری، عمار علی (۱۲۴۴-۱۳۰۴ ق)
دهلی، مطبع یوسفی، ۲۰۰ ص، ۱۳۰۷.

(۲۹)

عبارات الانوار في مناقب الأئمة الاطهار (فارسی)

نویسنده: کنتوری، حامد حسین بن محمد قلی (۱۲۴۶-۱۳۰۶ ق)
[هند]، مرتضوی، ۲۲۶+۵۱۲ ص، رحلی، ۱۳۰۷ ق^۲.

(۳۰)

تنزیه الامامیه بالحجة الالزامیه (فارسی)

نویسنده: سید علی محمد

لکهنو، مطبعة اثنا عشری، ۶۵ ص، تستعلیق، ۱۳۱۲ ق^۲. (چاپ سنگی)

(۳۱)

تحفة منقلیبه (فارسی)

نویسنده: تقوی بخاری، ریاض الحسن بن یاقر علی

کاتب: خورشید قلم، محمد تقی

به اهتمام: تاجر کتاب لکهنو، سید محمد تقی

لکهنو، مطبعة دبدبه احمدی، ۵۷ ص، رقی، ۱۳۱۳ ق^۴.

(۳۲)

عبارات الانوار في مناقب الأئمة الاطهار (فارسی)

نویسنده: کنتوری، حامد حسین بن محمد قلی (۱۲۴۶-۱۳۰۶ ق)

به درخواست: مجلس عالی معین العبارات

۱. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۴۸/۱ و ۱۰۶/۱۵.

۲. میراث مشترک ایران و هند، ۴۳۸/۳ و ۲۴۱/۱۶.

۳. همان، ۴۱۶/۲.

۴. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۳۰/۱؛ فهرست کتب شبهات وردیه های آن در هند، ۱۱۷؛ میراث مشترک ایران و هند، ۲۹۷/۱۶.

به درخواست: حامد علیخان صاحب بیرسطر

کاتب: سید مظفر حسین

لکهنو، مطبع مطلع الانوار، ج ۱۲، ۶۶۴ ص، رحلی ۱۳۱۴ ق.^۱

(۳۳)

عبقات الانوار فی مناقب الأئمة الاطهار (فارسی)

نویسنده: کنتوری، حامد حسین بن محمد قلی (۱۲۴۶-۱۳۰۶ ق)

لکهنو، مطبع مطلع لانوار، ج ۵، جزء اول، ۷۴۵ ص، رحلی، ۱۳۱۷ ق.^۲

(۳۴)

عبقات الانوار فی مناقب الأئمة الاطهار (فارسی)

نویسنده: کنتوری، حامد حسین بن محمد قلی (۱۲۴۶-۱۳۰۶ ق)

لکهنو، مطبع نور المطابع، ج ۵، جزء دوم، ۶۰۰ ص، ۱۳۲۷ ق.^۳

(۳۵)

عبقات الانوار فی مناقب الأئمة الاطهار (فارسی)

نویسنده: کنتوری، حامد حسین بن محمد قلی (۱۲۴۶-۱۳۰۶ ق)

لکهنو، مطبعه نظامی پردیس، جلد ۱۲، نسخ و تستعلیق، ۳۶ ص، ۱۳۴۴ ق.^۴

۱. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۶۶/۱؛ فهرست کتاب های چاپ سنگی کتابخانه حضرت آیت الله العظمی بروجردی، ۱۳۲۳/۳؛ فهرست کتابهای چاپ سنگی کتابخانه حضرت عبدالعظیم حسنی، ۱۴۱؛ میراث مشترک ایران و هند، ۲۱۸/۳ و ۱۱ و ۳۷۷/۱۴ و ۵۰۶ و ۱۰۷۱۵ و ۲۵۰/۱۶؛ فهرست کتابهای چاپ سنگی کتابخانه میرجلال الدین محدث ارموی، ۱۱۳۶/۲؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۱۱۱۷۷ و ۸۵۵۷ و ۸۵۵۹؛ کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، ش ۱۳۲۶۳۸۹.

۲. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۶۶/۱؛ میراث مشترک ایران و هند، ۲۲۸/۱ و ۱۱ و ۵۰۳/۱۲ و ۵۳۰ و ۶۲۱ و ۶۲۵ و ۶۳/۱۳ و ۲۶۸/۱۶؛ فهرست کتاب های چاپ سنگی کتابخانه حضرت آیت الله العظمی بروجردی، ۱۳۲۳/۲؛ فهرست کتابهای چاپ سنگی کتابخانه حضرت عبدالعظیم حسنی، ۱۴۱؛ فهرست کتابهای چاپ سنگی کتابخانه میرجلال الدین محدث ارموی، ۲۵۶/۱ و ۸۸۱ و ۱۰۳۲/۴؛ کتابخانه حضرت ولی عصر (عوا)؛ کتابخانه ملی ایران، ش ۶-۹۶۲۲؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۸۳۵۳ و ۱۱۰۲۴ و ۱۸۸۶۰ و ۱۷۰۰ و ۱۳۲۴۳ و ۱۲۹۷۸ و ۸۳۷۲ و ۸۵۵۴ و ۱۱۰۱۴.

۳. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۶۶/۱؛ فهرست کتاب های چاپ سنگی کتابخانه حضرت آیت الله العظمی بروجردی، ۱۳۲۳/۳؛ فهرست کتابهای چاپ سنگی کتابخانه حضرت عبدالعظیم حسنی، ۱۴۱؛ میراث مشترک ایران و هند، ۳۳۳/۳ و ۱۱ و ۶۲۲/۱۲ و ۴۹۹/۱۶؛ کتابخانه ملی ایران، ش ۶-۲۸۷۱۶ و ۳۱۲۸۴؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۸۳۵۴ و ۶۸۷۲۸ و ۲۳۲۲۵ و ۱۱۰۱۵.

۴. کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۳۷۷۷۳ و ۱۳۲۴۲؛ کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، ش ۱۳۲۶۳۹۰.

(۳۶)

البوارق الموبقه (فارسی)
عنوان دیگر: السیوف المهرقه
نویسنده: سلطان العلماء، محمد بن دلدازعلی (د: ۱۲۸۴ق)
لدھیانہ، مجمع البحرین، ۳۹۲ ص بی تا^۱.

(۳۷)

نفاق الشیخین بحکم الصحیحین (فارسی)
نویسنده: کنتوری، محمدقلی بن محمد حامد (د: ۱۲۶۰ق)
[هند]: مطبعه شریفیه، ۵۶ ص، [بی تا]^۲.

(۳۸)

رد تحفه ترجمه نزهه اثنا عشریه
نویسنده: کهجوی، سیدعلی حیدر
کهجوا، مطبع اصلاح، ۳۵۳ ص، بی تا^۳.

نتیجه گیری

این پژوهش با اتکا به شواهد نسخه شناختی، کتاب شناختی و اسناد تاریخی نشان داد که ورود صنعت چاپ به شبه قاره هند، صرفاً تحولی فناورانه در شیوه تکثیر کتاب نبود، بلکه نقطه عطفی در دگرگونی الگوهای منازعه مذهبی میان شیعه و اهل سنت به شمار می رفت. بررسی تاریخ تداول تحفه اثنا عشریه نشان می دهد که این اثر، با وجود تألیف در سال ۱۲۰۴ ق، تا پیش از انتشار چاپی در سال ۱۲۱۵ ق از رواج محدودی برخوردار بود؛ شمار اندک نسخه های خطی شناخته شده در دوره پیش از چاپ، دشواری استتساخ، هزینه های بالای تکثیر و نیز فقدان ترجمه ها و ردیه های هم زمان، همگی مؤید آن است که این کتاب در عصر مؤلف هنوز به اثری جریان ساز در منازعات فرقه ای تبدیل نشده بود. از این رو، شهرت و نفوذ گسترده تحفه اثنا عشریه را نمی توان صرفاً به محتوای آن نسبت داد، بلکه باید آن را در پیوند با تحول رسانه ای ناشی از ورود چاپ تحلیل کرد.

۱. کشف الحجب والأستار عن أسماء الكتب والأسفار، ۸/۸؛ الذریعة الی تصانیف الشیخ، ۱۵۴/۳؛ کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۲۶/۱؛ فهرست کتب شبهات و ردیه های آن در هند، ۱۱۳.
۲. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۹۰/۱؛ فهرست کتب شبهات و ردیه های آن در هند، ۱۹۱.
۳. فهرست کتب شبهات و ردیه های آن در هند، ۱۴۷.

چاپ این اثر در کلکته، امکان تکثیر نسبتاً آنبوه، توزیع جغرافیایی گسترده و دسترسی هم‌زمان مخاطبان متعدد به متن را فراهم ساخت و بدین ترتیب، کتاب را از محدوده محافل خاص علمی به عرصه عمومی مباحث اعتقادی وارد کرد. درست از همین مقطع است که موجی از چاپ‌های مکرر، ترجمه‌های عربی و اردو، نگارش تکمله‌ها و ده‌ها ردیه از سوی عالمان شیعه و اهل سنت پدید می‌آید. هم‌زمانی این تحولات با انتشار چاپی کتاب، نشان می‌دهد که رسانه چاپ نه صرفاً سرعت انتشار یک متن، بلکه دامنه، مخاطبان و تأثیر اجتماعی آن را نیز دگرگون ساخته و به عاملی تعیین‌کننده در گسترش منازعات مذهبی تبدیل شده است.

یکی از مهم‌ترین یافته‌های این پژوهش، تبیین چگونگی تغییر ماهیت واکنش شیعیان به تحفه اثناعشریه است. عالمان شیعه، به ویژه سید دلدار علی نقوی، تنها به نگارش پاسخ‌های کلامی بسنده نکردند، بلکه با چاپ صوارم الالهیات و حسام الإسلام در همان شهر و همان چاپخانه‌ای که تحفه اثناعشریه منتشر شده بود، به استقبال رسانه‌ای رقیب رفتند. انتشار این دو اثر با شمارگانی بیشتر از تحفه اثناعشریه و تأکید آگاهانه بر این موضوع در مؤخره کتاب‌ها، نشان می‌دهد که شمارگان، سرعت تکثیر، اعتبار نسخه چاپی و شبکه توزیع، خود به بخشی از راهبردهای رقابت مذهبی تبدیل شده بود. بدین ترتیب، رقابت فرقه‌ای از سطح تألیف و استدلال فراتر رفت و به عرصه تولید، انتشار و گردش کتاب نیز کشیده شد.

از سوی دیگر، مقدمه و مؤخره نخستین چاپ‌های صوارم الالهیات و حسام الإسلام نشان می‌دهد که بخشی از عالمان شیعه، از همان نخستین سال‌های ورود چاپ به شبه‌قاره، درکی روشن از ظرفیت‌های این فناوری داشتند. آنان چاپ را نه تنها وسیله‌ای برای تکثیر سریع آثار، بلکه ابزاری برای جلوگیری از تصحیف و تحریف، تثبیت متن، افزایش اعتبار علمی کتاب و گسترش نفوذ اندیشه‌های مذهبی می‌دانستند. این نگرش، تصویری متفاوت از رابطه عالمان مسلمان با فناوری چاپ ارائه می‌کند و نشان می‌دهد که چاپ از همان آغاز، آگاهانه در خدمت راهبردهای علمی، فرهنگی و مذهبی قرار گرفت.

برآیند این یافته‌ها آن است که تاریخ منازعات شیعه و اهل سنت در شبه‌قاره هند را نمی‌توان تنها بر اساس محتوای آثار کلامی یا استدلال‌های اعتقادی تبیین کرد. این پژوهش نشان می‌دهد که تحول در «رسانه» به همان اندازه در شکل‌گیری و گسترش این منازعات مؤثر بوده است که تحول در «اندیشه». به بیان دیگر، اگر تحفه اثناعشریه جرقه ورود منازعات فرقه‌ای به عصر چاپ بود، صوارم الالهیات و حسام الإسلام نخستین نمودهای بهره‌گیری آگاهانه از همان رسانه در

پاسخ به آن به شمار می‌آیند. از این منظر، این سه اثر را باید فراتر از متون کلامی، استنادی از آغاز «رقابت رسانه‌ای» میان شیعه و اهل سنت دانست؛ رقابتی که در آن فناوری چاپ، از جایگاه ابزاری خنثی فراتر رفت و به یکی از عناصر فعال در تولید، بازتولید و گسترش هویت‌های فرقه‌ای و سامان‌دهی فضای فکری جهان اسلام در آستانه عصر جدید تبدیل شد.

از این رو، نوآوری اصلی این پژوهش در آن است که با تکیه بر شواهد کتاب‌شناختی و نسخه‌شناختی، نشان می‌دهد شهرت، نفوذ و آثار اجتماعی تحفه اثناعشریه بیش از آنکه حاصل ویژگی‌های ذاتی متن باشد، محصول ورود آن به چرخه چاپ و نشر است؛ چرخه‌ای که نه تنها امکان تکثیر و توزیع گسترده را فراهم ساخت، بلکه واکنش‌های متقابل را نیز در همان بستر رسانه‌ای سامان داد و بدین سان، چاپ را به یکی از مهم‌ترین عوامل بازآرایی منازعات مذهبی در شبه‌قاره هند تبدیل کرد.

منابع

- الأعلام بمن في تاريخ الهند من الأعلام، عبدالحی بن فخرالدین الحسینی، بیروت، دار ابن حزم، ۸ جلد، ۱۹۹۹م.
- بر صغیر کی امامیہ مصنفین کی مطبوعہ تصانیف اور تراجم، سید حسین عارف نقوی، اسلام آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۲ جلد، ۱۳۷۶.
- تألیفات شیعه در شبه قاره، سید شہوار حسین نقوی، قم، دلیل ما، ۱۳۸۴.
- تذکرہ بی بیہا، سید محمد حسین صاحب نوگانی، زیر نظر کریم نجفی، مقدمہ سید قرۃ العین مجتبی، دہلی، دایرة المعارف اسلامی ایران و ہند؛ خانہ فرهنگ جمهوری اسلامی ایران، ۲۰۱۰م.
- تذکرہ خازن الشعراء، شاہ علی کبیر محمد میرنجان محمدی الہ آبادی، تصحیح اختر مہدی رضوی، تہران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۶.
- دانشنامہ جہان اسلام، زیر نظر غلامعلی حداد عادل، تہران، بنیاد دایرة المعارف اسلامی، ج ۴، ۱۳۷۵.
- الذریعة الی تصانیف الشیعة، آقابزرگ طہرانی، قم، دارالکتب العلمیة (اسماعیلیان نجفی)، ۲۵ جلد، ۱۳۴۳.
- ریشہ های تشیع شمال ہند در ایران و عراق، خوان ریکاردو کل، ترجمہ مہرداد رمضان نیا، قم، انتشارات دانشگاه ادیان و مذہب، ۱۳۹۷.
- سیہ بر سفید: مجموعہ گفتارہا و یادداشت ہا در زمینہ کتابشناسی و نسخہ شناسی، عارف نوشاہی، تہران، مؤسسہ پژوهشی میراث مکتوب، ۱۳۹۰.
- عیقات الأنوار فی امامة الأئمة الاطہار: حدیث الغدیر، حامد حسین بن محمد قلی کنتوری، قم، غلامرضا مولانا بروجردی، ۱۰ جلد، ۱۴۰۴.
- فردوس در تاریخ شوشتر و برخی از مشاہیر آن، علام الملک بن نوراللہ شوشتری، با مقدمہ و تصحیح و تعلیق، میرجلال الدین حسینی ارموی محدث، تہران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۷۸.
- فہرست کتابہای چاپ سنگی قطع وزیری موجود در دانشکدہ ادبیات دانشگاه تہران، اکرم مسعودی و محمد حسن قزادیان، تہران، مؤسسہ انتشارات و چاپ دانشگاه تہران، ۱۳۸۴.
- فہرست کتاب ہای چاپ سنگی کتابخانہ آستان حضرت معصومہ علیہ السلام، علی صدراپی خویی، ابوالفضل حافظیان بابلی، قم: آستان مقدمہ قم، انتشارات زائر، ۱۳۸۳.
- فہرست کتاب ہای چاپ سنگی کتابخانہ حضرت آیت اللہ العظمی بروجردی، مجید جلیسہ، با ہمکاری حیدر عبوضی، قم، انتشارات وراقان، ۴ جلد، ۱۴۰۲.
- فہرست کتابہای چاپ سنگی کتابخانہ حضرت عبدالعظیم حسنی، ابوالفضل حافظیان بابلی، علی صدراپی خویی، قم، سازمان چاپ و نشر دارالحديث، ۱۳۸۲.
- فہرست کتابہای چاپ سنگی کتابخانہ میرجلال الدین محدث ارموی، حسین متقی، فتح اللہ ذوقی، تہران، کتابخانہ، موزہ و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، قم، کتابخانہ تخصصی تاریخ اسلام و ایران، ۲ جلد، ۱۳۸۹.

- فهرست کتابهای چاپ سنگی و مری کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری (میهنسالار سابق)، سهراب یکه زارخ، زیر نظر ابوالقاسم نقیبی، تهران، مدرسه عالی شهید مطهری، ۲ جلد، ۱۳۸۶.
- فهرست کتابهای چاپی فارسی، خان بابا مشار، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۳ جلد، ۱۳۵۲.
- فهرست کتب چاپ سنگی (فارسی)، کتابخانه مرکزی تبریز، منصوره وثیق، قم، کتابخانه بزرگ آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره)، ۱۳۷۹.
- فهرست کتب شبهات و ردیه های علمای شیعه در شبه قاره هند، سید شهوار حسین نقوی آمروهوری، تهران، معاونت پژوهشی و آموزشی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۲۰۰ ص، ۱۴۱۹ ق.
- فهرست نسخه های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی نجفی مرعشی، سید احمد حسینی اشکوری، زیر نظر سید محمود مرعشی، قم، کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی، جلد سوم، بی تا.
- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه پنجاب لاهور (مجموعه های آزاد، پیرزاده، شیرانی، کیفی و عمومی)، عارف نوشاهی، تهران، میراث مکتوب، جلد ۱، وزیری، ۱۳۹۰.
- فهرستگان نسخه های خطی ایران (فنیخا)، مصطفی درایتی، تهران، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۱۳۹۱.
- فهرستواره کتاب های فارسی، احمد منزوی، تهران، مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، جلد ۹، ۱۳۸۳.
- قاموس الکتب اردو، مولوی عبدالحق، کراچی، انجمن ترقی اردو، جلد ۱، ۱۹۶۱ م.
- کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، عارف نوشاهی، تهران، میراث مکتوب، ۴ جلد، ۱۳۹۱.
- کتابنامه حضرت مهدی، علی اکبر مهدی پور، قم، مؤلف، ۲ جلد، ۱۳۷۵.
- کشف الحجب والأستار عن أسماء الکتب والأسفار، اعجاز حسین بن محمد قلی کنتوری، قم، مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی (ره)، ۱۴۰۹.
- محبوب الالباب فی تعریف الکتب والکتاب، بهادر مولوی خدابخش، حیدرآباد دکن، مطبع مقنن، ۹۲۴ ص، ۱۳۱۶ ق.
- معجم التراث الکلامی جعفر السبحانی التبریزی، قم، مؤسسة الامام الصادق، ۱۴۲۳ ق.
- معجم المطبوعات العربیة فی شبة القارة الهندیة الباکستانیة، احمد خان، الرياض، مکتبة الملك فهد الوطنیة، ۲۰۰۰ م.
- معجم طبقات المتکلمین، جعفر السبحانی التبریزی، قم، مؤسسة الامام الصادق، ۱۴۲۴ ق.
- مقالات طریقت: احوال و آثار حضرت شاه عبدالعزیز محدث دهلوی، عبدالرحیم ضیاء، تحقیق و تعلیق محمد اقبال مجددی، لاهور، چوهدری غلام رسول، چاپ دوم، ۲۰۱۷ م.
- مکرم الآثار در احوال رجال دوره قاجار دو قرن ۱۳ و ۱۴ هجری، میرزا محمد علی معلم حبیب آبادی، اصفهان، انتشارات انجمن کتابخانه های عمومی، جلد چهارم، ۱۳۵۲.
- موقف الشیعة من هجمات الخصوم وخلاصة عن کتاب عبقات الأنوار، تراثنا، السنة الثانية، محرم ۱۴۰۷، العدد الأول، صص ۶۷-۳۲.

میراث مشترک ایران و هند: کتابهای چاپی کهن فارسی و عربی شبه قاره در کتابخانه بزرگ آیت الله العظمی مرعشی نجفی، علی صدرایی خویی، قم، کتابخانه بزرگ حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی، گنجینه جهانی مخطوطات اسلامی، ۱۶-جلد: ۱۳۹۱-۱۴۰۴.

نثر الجواهر والدرر في علماء القرن الرابع عشر: يوسف مرعشلی، بیروت: دارالمعرفة، ۱۴۲۷ق/۲۰۰۶م.

نجوم السماء في تراجم العلماء: محمد علی بن محمد صادق آزاد کشمیری، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، شرکت چاپ و نشر بین الملل، ۱۳۸۷.

نقباء البشر في القرن الرابع عشر: آقابزرگ الطهرانی، تعلیقات مسید عبدالعزیز الطباطبائی: مشهد: دارالمرتضی للنشر، جلد ۱، ۱۴۰۴.

Baig S. Editing and Printing the Arabic Book: Perspectives from South Asia. *International Journal of Middle East Studies*. 2023;55(1):139-145. doi:10.1017/S0020743823000491

Printing in Calcutta to 1800, Graham Shaw, London, The Bibliographical Society, 1981.